

Linköpings slott s. 3

Oxenstiernska malmgården s. 14

Arvfurstens palats s. 22

Innehåll

Ledare:	
Arkitekturåret 2001	2
Linköpings slott – mer komplext än någon kunnat ana	3
Sveriges ambassad i Vilnius	10
Oxenstiernska malmgården	14
Arvfurstens palats – ett kungligt fideikommiss	22
Kungsgården i Tidän	28
«... allt ifrån Skaraborg»	33
Notiser	34
Gammalt stall får nytt liv	36

Utgives av Statens fastighetsverk
med fyra nummer om året

Postadress: Box 2263, 103 16 Stockholm
Gatuadress: Järntorget 84
Telefon: 08-696 70 00, **Telefax:** 08-696 70 01
E-post: kulturvarlden@sfv.se
ISSN 1104-845X

Ansvarig utgivare och redaktör:
Hans Landberg

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas innehåll. Endast artiklar signerade SFV samt s. 2 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer:
Catherine Arvidsson, Christine Gustavsson,
Hans Landberg, Eva Modén,
Staffan Nilsson, Christer Wadelius.

Foto/Illustrationer:
Bosse Alenius 35b; J. Almerén 27a;
ATA 20; Nina Broberg; Rebecka
H. Forsberg 36a; Göran Fredriksson 3, 9,
27b; Hans Landberg 33, 34a;
Max Plunger 10, 12, 13, 14, 17a, 21;
Per Rydberg 6, 7b; SFV 18, 19, 22b, 22c;
Sthlm stadsarkiv 15b, 16, 17b; SSM 22a, 25,
26; Stefan Svensson 28, 29, 30, 31, 32;
Helena Thörnqvist 7a, 8.

Omslag: Oxenstiernska malmgårdens 1700-tals byggnader på Östermalm i Stockholm. Foto: Max Plunger.

Produktion: Statens fastighetsverk
Layout och typografi: Marie Glase
Tryckeri: Trydells, Laholm

Prenumeration: Statens fastighetsverks anställda och hyresgäster får automatiskt SFV KulturVärden.

För prenumeration se sista sidan!

Arkitekturåret 2001

År 2001 är utsett till arkitekturår. Som jag nämnt tidigare i denna spalt kommer Statens fastighetsverk att uppmärksamma detta på olika sätt.

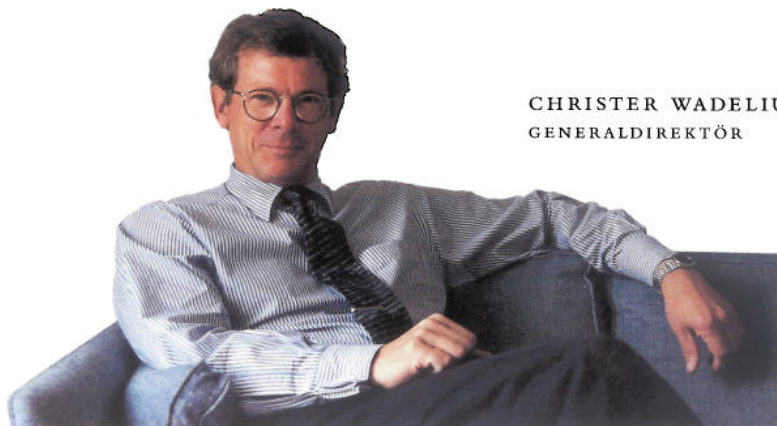
Många svenska ambassadbyggnader är goda exempel på svensk arkitektur. Under åren har staten genom att anlita svenska arkitekter för ambassadbyggnaderna utomlands bidragit till att sprida kännedom om svensk arkitektur och formgivning.

I samarbete med Utrikesdepartementet kommer Fastighetsverket under arkitekturåret att ge ut en bok om flera av de ambassader som har svenska upphovsmän. Gemensamt har vi också påbörjat en översyn av andra byggnader där Sverige bedriver sin representation i utlandet. Syftet är att på sikt utveckla beståndet så att det mer speglar svensk arkitektur och design än vad som nu är fallet. Redan i år har vi inbjudit fem svenska arkitektkontor till en arkitekt-tävling om ett nytt residens i Pretoria. Resultatet kommer att tillkännages före sommaren och kommer att ställas ut under hösten.

Under hösten kommer vi också att för andra gången dela ut Fastighetsverkets stora arkitekturpris, Helgo-priset. Priset ges till den som åstadkommit den bästa kompletteringen av ett äldre byggnadsverk och syftar till att framhäva goda exempel på tillägg till äldre värdefulla miljöer.

Bakgrunden till att priset instiftats är att vi vill fästa uppmärksamheten på de ofta svåra gestaltungsoppgifter som är förknippade med att åstadkomma fungerande lokaler för nutida verksamhet i gamla, ur bevarandesynpunkt känsliga byggnader. I det fastighetsbestånd som vi förvaltar ställs vi ofta inför stimulerande men också svåra avgöranden i detta avseende.

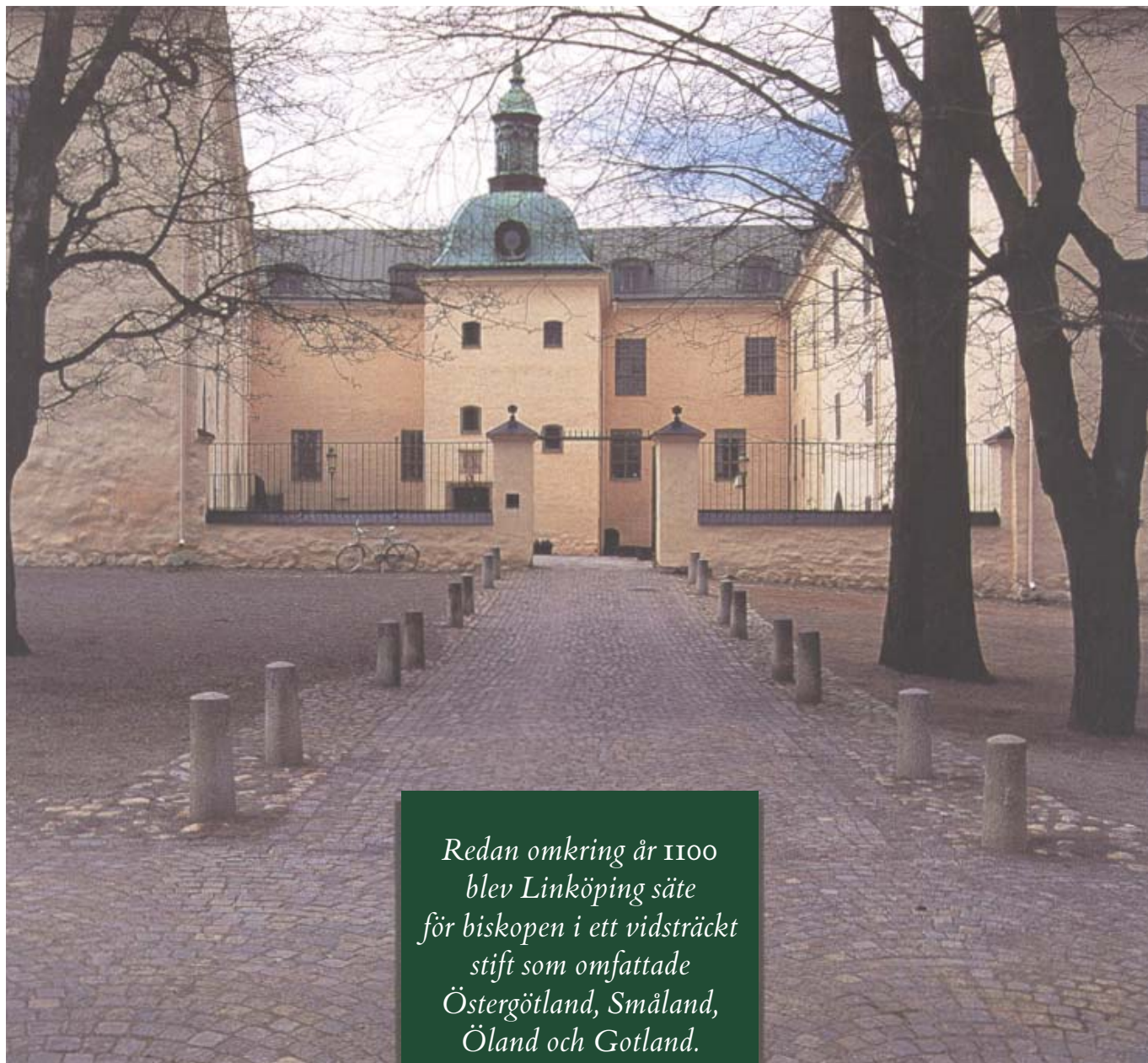
Vi möter glädjande nog ett stort intresse från allmänheten för de byggnader vi förvaltar men ser trots detta att vi har en viktig uppgift att sprida kännedom om fastigheterna på olika sätt. Detta arbete kommer att intensifieras vid alla våra regioner under arkitekturåret.

CHRISTER WADELIUS
GENERALDIREKTÖR

Linköpings slott

– mer komplext än någon kunnat ana

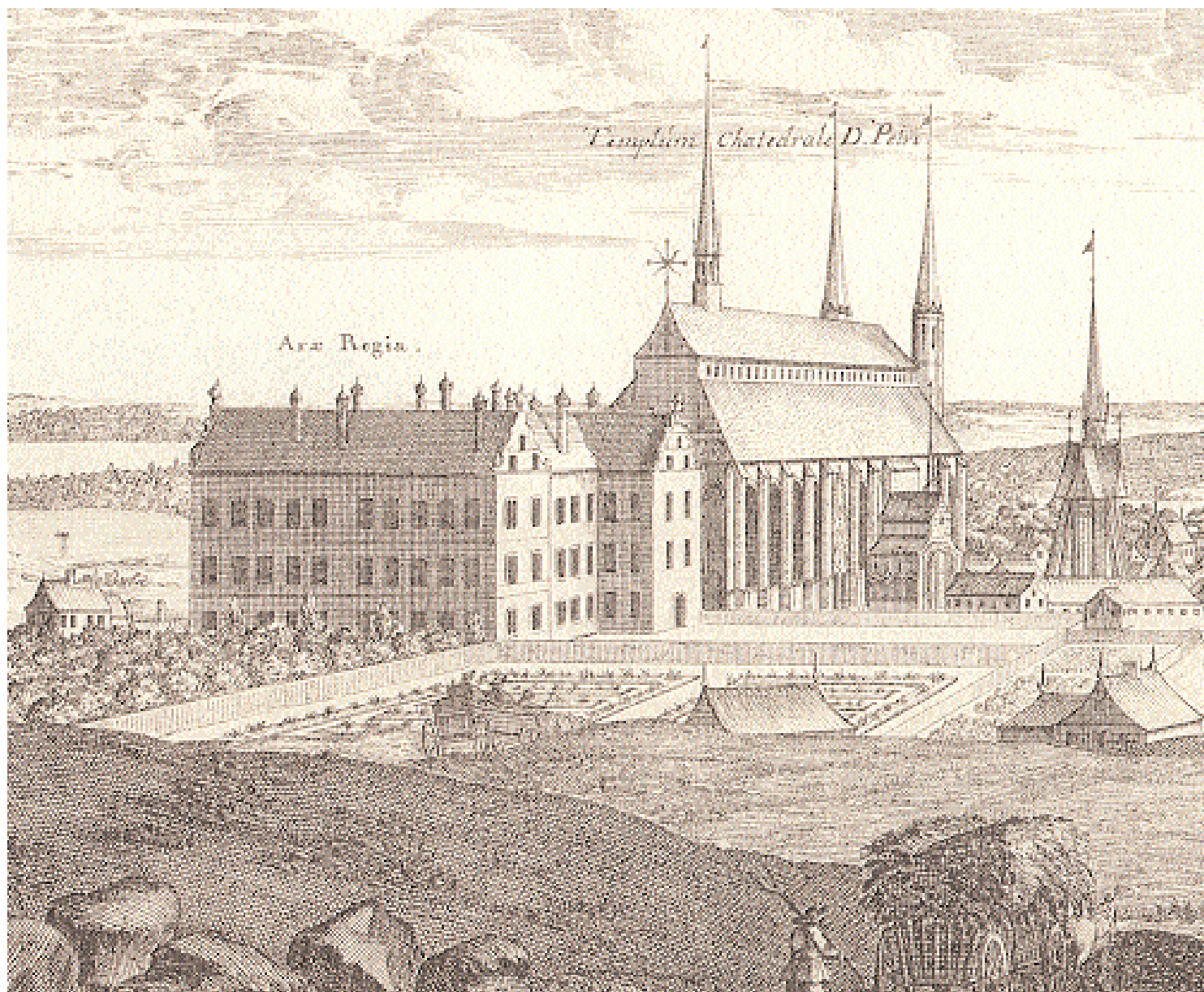
*Redan omkring år 1100
blev Linköping säte
för biskopen i ett vidsträckt
stift som omfattade
Östergötland, Småland,
Öland och Gotland.
Biskopsgården från 1100-
talets början finns fort-
farande delvis bevarad
och ingår i de äldsta delarna
av Linköpings slott.*

Då Fastighetsverket 1995 beslutade att putsa om Linköpings slotts slitna fasader, som stått orörda sedan 1930-talet, gavs möjlighet att göra en noggrann undersökning av murarna. Undersökningarna blev betydligt mer omfattande än någon kunnat föreställa sig, och då resultatet nu är analyserat betyder det att hela byggnadshistorien har fått skrivas om. Slottet som tidigare daterats till mitten av 1200-talet visade sig i

stället – i sina äldsta delar – gå tillbaka till början av 1100-talet.

Den nya dateringen gör att slottet i dessa delar nu kan räknas som Sveriges äldsta bevarade profana byggnad.

Redan i augusti 1994 hade arkeologiska undersökningar påbörjats i norra längans bottenvåning. Tre rum som varit arkiv och verkstad åt Byggnadsstyrelsen hade rymts ut för att i framtiden möjligen hysa ett slottsmuseum. En arkeologisk provundersökning beställdes av Statens fastighetsverk, och Östergötlands läns museums arkeologer fick uppdraget att undersöka en mindre murverksyta och dokumentera

en provgrop i golvlagren. En veckas förundersökning övergick raskt i en halvårslång utgrävning och byggnadsarkeologisk dokumentation av de två östra rummen. Ett av rummen ingick i ett torn och var relativt lättolkat, medan det yttre rummet var fullständigt omöjligt att få någon ordning på. Det berodde på att de olika väggarna i rummet hade murats under olika århundraden, vilket vi med full säkerhet har kunnat konstatera långt senare!

En total undersökning av murarna

Hur skulle man kunna förstå när alla förändringar i murverket hade gjorts? Vilket var först och vad kom sedan? Vådan av att enbart studera en begränsad del av en byggnad blev mycket påtaglig. Det var just vad som hade gjorts för 60 år sedan vid den senaste

stora renoveringen. Före landsantikvarien Bengt Cnattingius undersökningar, som var omfattande men ändå otillräckliga, resulterade i en byggnadshistorik som betraktats som 'sanning' ända in på 1990-talet.

Den bruna kalkputs som täckte Linköpings slott i mer än 60 år har haft den stora förtjänsten att den inte skadat det underliggande murverket. När den skulle tas ner kunde den även knackas av för hand utan alltför stor möda.

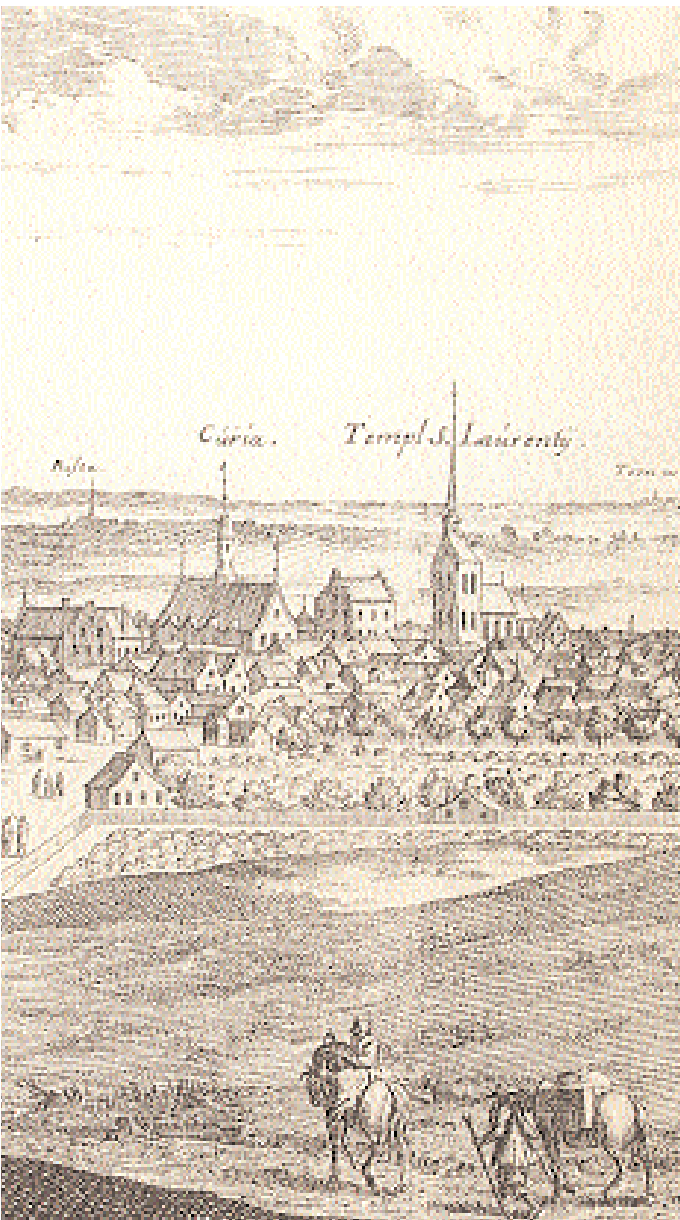
Vintern 1995 fick arkeologerna i uppdrag att beräkna vad en total murverksdokumentation av slottet skulle kosta. Den flagnande putsen på murverket studerades, speciellt där Cnattingius hade markerat skarvar och öppningar i putsen. Vilken betydelse hade alla dess halva öppningar som hade markerats bredvid och över varandra? Somliga var lätta att gissa sig till men

de flesta var omöjliga att förstå.

Vi trodde till stora delar på Cnattingius byggnadshistorik, och som en följd av det trodde vi också att vissa fasader var 'rallysträckor', det vill säga skulle bestå av ett enhetligt murverk som var lätt att dokumentera.

Ack vad vi bedrog oss! Även tillståndsgivande myndighet trodde på Cnattingius version och hade svårt att förstå att vår kostnadsberäkning behövde bli så hög. Den blev ännu högre innan det var färdigt, mycket högre. Men resultaten har också överträffat våra vildaste förväntningar.

Två sommarsäsonger på byggnadsställningarna för sex arkeologer gav ett enormt grundmaterial. Vi ritade allt i skala 1:20 och tog murbruksprover från varje parti som skilde sig från omgivningen. Vi utvecklade metodiken och förfinade möjligheterna till bear-

Linköping från sydväst på 1690-talet - detalj av ett kopparstick i Erik Dahlberghs *Suecia Antiqua et Hodierna*. På bilden namnges slottet (*arx regia*), domkyrkan, rådhuset (*curia*) och landsförsamlingens kyrka Sankt Lars samt, utanför staden, kyrkorna i Rystads och Törnevalla socknar. Dahlbergh citerar i sitt verk en äldre inskription i kyrkan som gör gällande att kyrkan grundades år 813 under kung Björn III. I dag vet vi att byggnaden är från början av 1100-talet – vilket är gammalt nog – och att de äldsta delarna av det intilliggande slottet är lika gamla.

för linköpingsbiskopens sexton gods nämns Linköpings gård. Den biskopsgården finns fortfarande delvis bevarad och är inbyggd i slottets västra länga. De bevarade delarna utgjorde en representationsbyggnad av kalksten – ett pallatium i två våningar. Nedre våningen hade kök och brunnsrum i södra delen och en borgstuga i norra delen. Övervåningen bestod av en stor sal. Samma indelning återfinns även vid Erkebisppegården i Trondheim från 1160-talet.

Dessutom fanns den nordvästra källaren och möjligen ett bostadstorn vars grund Bengt Cnattingius hittade strax väster om pallatiet på 1930-talet.

Murarna i nordvästra

källaren och i kalkstenshuset har stora likheter med den intilliggande domkyrkans äldsta bogårdsmur. Det fanns ett murbruksprov taget ifrån bogårdsmuren 1990, och tunnslipsanalyser av proverna från huset och muren visade mycket stora likheter.

Eftersom bogårdsmuren borde vara lika gammal som den äldsta domkyrkan som byggdes vid 1100-talets början, betyder det att även biskopens kalkstenshus bör ha byggts under 1100-talets första hälft. Biskop Gisle, den förste med säkerhet historiskt belagde biskopen, som var biskop i cirka 30 år, skulle kunna vara en trolig byggherre till Linköpings gård.

Bengt Birgeron bygger till

Den södra kalkstenskällaren däremot kan ha tillkommit under biskop Bengts tid. Den datering som Cnat-

tingius gav källaren står sig bra. Men det finns alltså äldre delar som han missade.

I slutet av 1200-talet förlängs kalkstenshuset, med det nya byggnadsmaterialet tegel, till en 29 m lång länga. Ett fristående tegeltorn i öster nära bogårdsmuren byggs som ett riddartorn med krenelerad skyttevåning överst, och har faktiskt en furstbiskop som byggherre. Cnattingius trodde att tegeltornet hade tillkommit vid 1300-talets mitt, men undersökningen visar att tornet är i bruk år 1300 och då framstår biskop Bengt Birgeron som den lämpligaste kandidaten. Linköpings grundande räknas från 1287 då franciskanerklostret grundades av Magnus Ladulås och invigdes av biskop Bengt. Dessutom anses Bengt Birgeron ha skänkt folkungalejonet till staden som vapen. Det finns ännu bevarade avtryck av stadssigillet från år 1300.

Ytterligare en byggnad verkar höra ihop med sekelskiftet 1300, en liten rest av en byggnad som vi fann i södra längans östra fasad. Den har troligen varit en stiglucka för passage mellan yttre boggården och kyrkogården.

Den fjärde byggnadsfasen verkar ha samband med en stor brand som leder till att man bygger om kalkstenshuset – en ombyggnad som överhuvudtaget inte har beskrivits av Cnattingius. Vi

Den äldsta bilden av Linköpings slott. Detalj av en spionkarta från 1564 av Ambrosius Toms. Originalen finns på Vaxholms Fästnings Museum.

betning, och resultaten kom steg för steg efter två års pusslande.

Vår huvudtes var: Det enda byggnadsmaterial som med säkerhet är original i en byggnad är murbruket, allt annat kan vara återanvänt.

En relativ murbrukskronologi skapades för hela slottet och nu vet vi hur slottet har vuxit fram under 900 år.

Biskop Gisles gård

Linköpings slott består i dag av tre längor kring en öppen gård. De äldsta delarna av slottet ansågs vara den södra källaren, men vi upptäckte att resterna av en äldre kalkstenskällare fanns i nordvästra hörnet av slottet. Den hade byggts om med samma murbruk som den södra källaren var byggd med. Alltså måste den nordvästra vara den äldre av de två.

I påven Alexander III:s skyddsbrev

har med hjälp av en inmurad bjälke, daterad med dendrokronologi, kunnat datera bruket som använts i denna byggnadsetapp till slutet av 1300-talet.

En tredje våning byggs på kalkstenshuset och dessutom en hög tornliknande byggnad med trappstegsgavlar ovanpå den norra 1200-talsdelen. Det norra huset som av Cnatingius daterades till 1400-talets senare del blev alltså äldre då den undre delen visade sig vara från sent 1200-tal och den påbyggda delen från sent 1300-tal!

1400-talets ringmur

Vid Linköpings gård uppfördes vid 1400-talets slut en ringmur och ett stort hus i sydväst. Även då det gällde denna etapp trodde vi först att den äldre byggnadshistoriken var riktig. Men det stämde inte med de stötfogar mellan murverken som Cnatingius hade anfört som stöd för flera olika uppdelningar av byggnaderna. Det stora sydvästra huset hade inga skarvar mot ringmuren hur mycket vi än letade, varken på den östra eller västra sidan. En datering till 1473 av en bjälke i bottenvåningen på sydvästra huset gör att vi vill tillskriva biskop Henrik Tidemannsson, 1465–1500, hela byggnadsetappen. Hans 35-åriga karriär kändes av byggenskap, och åtminstone biskopshuset i Vadstena är helt intakt, liksom hans tillägg till Linköpings gård. Det stora huset i slottets sydvästra hörn har haft mycket stora likheter med Glimmingehus med trappstegsgavlar, kalkstenshörnedjor, vindsvå-

ning med lastlucka, stora fönster i översta våningen och sedan allt mindre fönster ju närmare marken våningarna ligger. Även uppvärmningsanordningar med varmluftskanaler och en utslagsvask av kalksten liknar Glimmingehus.

Vasasönerna och renässansslottet

Vasatiden inträder med Gustav Vasas triumf 1527 då biskop Hans Brask har flytt till Polen och det ska firas jul i Linköping. Kungen låter då «tilpynta salen med glasfenster». De relativt små fönsteröppningarna har vi återfunnit på västra fasaden i bjälklagshöjd, mellan de två övre planen. På 1540-talet, när biskopshuset ska göras om till ett kungshus sätts dessa fönster igen.

Gustav Vasas stora ombyggnad består av att göra om de tre låga våningarna i den befintliga byggnaden till en låg bottenvåning och en hög renässansvåning. En huskropp som tidigare varit helt okänd är den norra tillbyggnaden. Den murades i två våningar mot den norra ringmuren, innanför en trappa upp till ringmurens skyttevåning.

«Erik xiv:s lönnegång» ut till trädgården som ibland omtalas i litteraturen har inte upptäckts ännu. Däremot bygger Gustav Vasas andre son Johan III desto mer på slottet. Johan fortsätter utbyggnaden till ett renässansslott – men inte fullt ut ska det visa sig. Ganska snart upptäcker vi att norra längans tredje våning avviker i byggnadsmaterial och murbruk från alla de

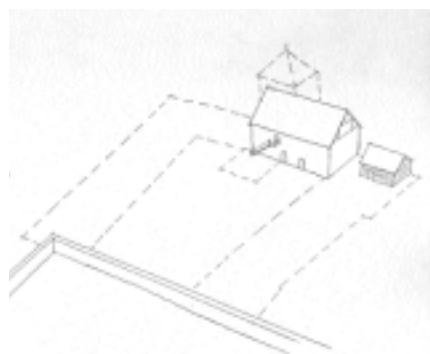
byggnadskroppar som Johan III ansetts vara upphovsman till. Ett bruk som ser gult och medeltida ut borde inte finnas högre upp i byggnaden än det vitaktiga bruk som förekommer i de underliggande våningarna. Lösningen på problemet kom några år senare.

Johan III lät uppföra en hög tredje våning, en kungsvåning, ovanpå den renässansvåning som hans far hade byggt. Stora trappornet på inre borggården kom till för att man skulle kunna nå den nya tredje våningen. Entrédörren till trappornet var på tornets norra sida och för att underlätta kommunikationen mellan brunnsrum och kök i bottenplanet och de övre planen togs en ny dörröppning upp i köksvägen. Mäster Olof Andersson tornbyggare nämns i källorna 1587 och 1588. Byggmästare är Arent de Roy och marmästaren hette Ambrosius. Entrédörren in till tornet och västra längan flyttades senare till den östra sidan, där residensets huvudentré finns i dag.

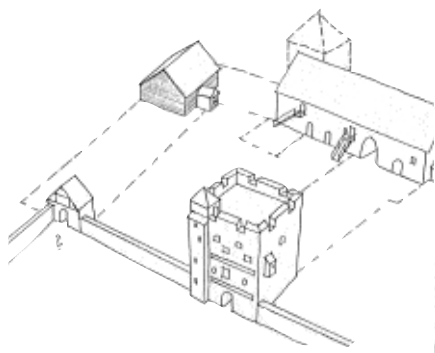
En tidigare okänd byggnad

Längs med den södra ringmurens utsida uppfördes den södra längan i en byggnadsetapp. Den södra längan hade vi klassat som 'rallysträcka', liksom delar av den norra. Första sommarsäsongen hade vi dock lärt oss att det inte stämde in på den norra. Den hade partier som tycktes enhetliga men ändå bestod av flera sorters murbruk.

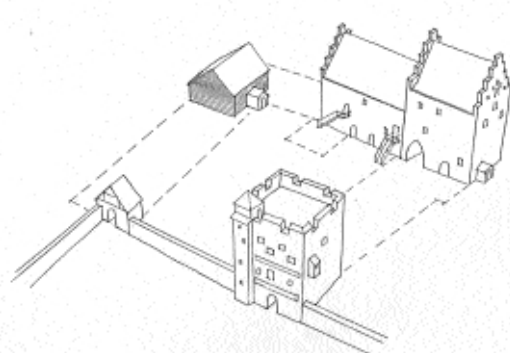
På södra längans sydfasad fanns en sträcka av enhetligt murverk, men som hade sex olika slags murbruk. De hade

Linköpings biskopsgård med borggårdsmuren runt kyrkogården vid mitten av 1100-talet. Pallatiebyggnaden av kalksten i två våningar, den norra källaren med träöverbyggnad och det förmodade västra bostadstornet streckat. Den streckade märklinjen visar konturerna av dagens slott.

Linköpings biskopsgård i slutet av 1200-talet. Ett försvars- och bostadstorn i öster och en förlängning av pallatiebyggnaden i väster muras i det nya materialet tegel. En mindre tegelbyggnad i söder tolkas som en stiglucka.

Linköpings biskopsgård efter branden i slutet av 1300-talet. Pallatiet byggs på till tre våningar och en tornliknande byggnad uppförs i norra delen. Det förmodade kalkstenstornet från fas 1 har troligen rivits då den gemensamma väggen har murats om i pallatiets sydvästra del.

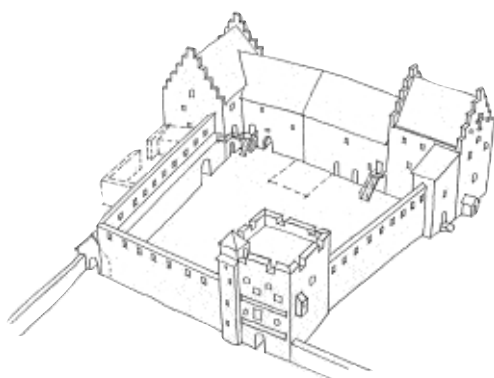
Linköpings slott 1605, Karl IX:s tid. Renässansslottet färdigbyggt med praktgavlar och trumpetargång. Modell i skala 1:20 byggd av Mats Gilstring, med våra undersökningar som underlag, placerad i Linköpings slotts- och domkyrko-museum.

vissa likheter men skilde sig ändå tydligt från varandra. Ett bruk som fanns i bottenplanet kunde dyka upp tio meter upp på fasaden. Ingen ordning alls! Alla bruken hade dock en sak gemensamt och det var den vitaktiga kalken. Ballasten hade kommit ifrån olika grustag men kalken var enhetlig. När

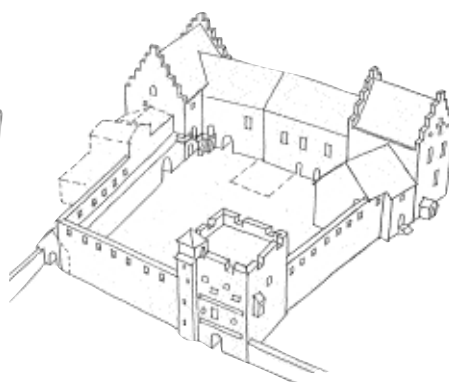
vi arbetade från öster mot väster och närmade oss portalen var denna enhetlighet slut. Runt ett igenmurat fönster i bottenvåningen fanns murverk med nio olika sorters bruk! Det var en liten försmak av vad som väntade på västra fasaden.

Det vi hade stött på var en inte tidi-

gare känd byggnad murad med ett medeltida bruk. Fönstret hade troligen varit ganska litet från början och sedan förstörats första gången med Gustav Vasas 1540-talsbruk. Andra gången fönstret ändrades var under sent 1500-tal, tredje gången var år 1865 och fjärde gången på 1930-talet. Slutligen mura-

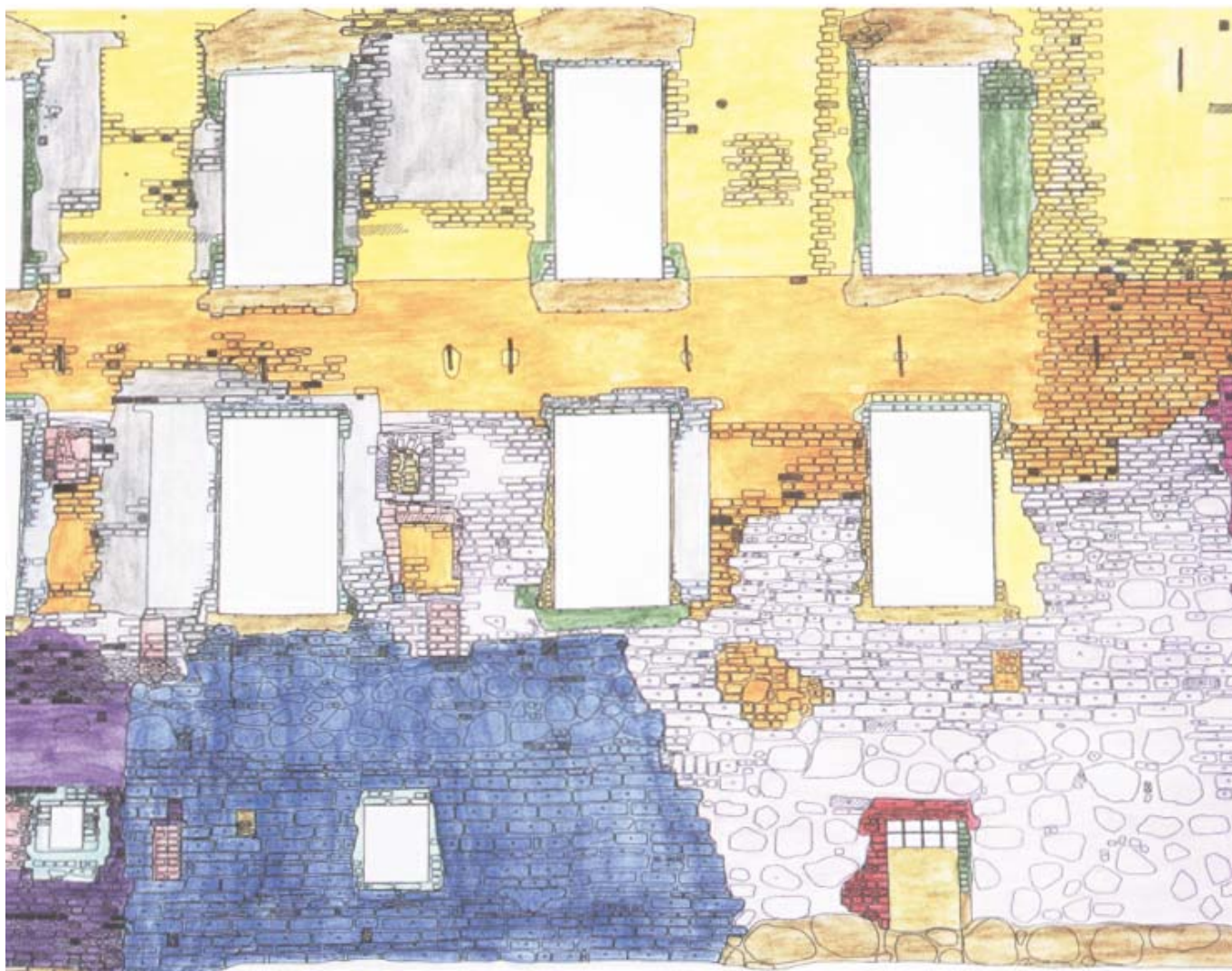
Linköpings biskopsgård vid 1400-talets slut. Den västra längan förlängdes och ett stort hus med trappstegsgavlar byggdes i sydväst. Ringmuren med skyttegångshylla och ett trapphus i norr uppfördes. I söder gjordes något slags porthus som senare byggdes in i södra flygeln och därför streckats in.

Linköpings gård med Gustav Vasas ombyggnader från 1527 till 1560. Västra längans våningsindelning gjordes om från tre till två våningar. Den övre höga våningen fick stora renässansfönster. En ny byggnad har uppförts innanför ringmuren i nordvästra hörnet. Porthuset mot söder byggdes på, men utseendet är osäkert.

Linköpings slott under Johan III:s tid 1570-90-tal. Västra längan höjs till tre våningar. Södra flygeln och porttornet mot yttre borggården byggs. Trapptornet på inre borggården med en loftgång direkt över till rikssalen tillkommer samt två våningar av norra flygeln. En trumpetargång mellan södra flygeln och tornet byggs ovanpå ringmuren i öster.

Del av slottets västra fasad. En uppmättningsritning där de olika byggnadsfaserna har givits olika färger visar murverkets komplexitet. Blått: 1100-tal, violett: 1200-tal, blekrosa: 1300-tal, cerise: 1400-tal, rött: 1520-tal, orange: 1540-tal, gult: 1580-tal.

des det igen helt under krigsåren på 1940-talet. Dessutom satt fönsteröppningen i en grästensmur som på den västra sidan var från sent 1400-tal och på den östra sidan i en annan slags grästensmur från 1580-talet. I fält lyckades vi inte få klarhet i detta, vilket kanske inte var så konstigt när man nu har facit i handen.

Den byggnad vi hade upptäckt bör ha fungerat som portbyggnad till ringmurens södra entré. Undersökningarna inne i södra portgången gjorde att vi även fann Gustav Vasas påbyggnad på porthuset från 1540-talet. Dessa två porthus är streckade på rekonstruktionsritningarna då vi inte har haft möjlighet att kartlägga dem fullt ut. Södra längan byggdes alltså över befintliga mindre byggnader i såväl öst som väst.

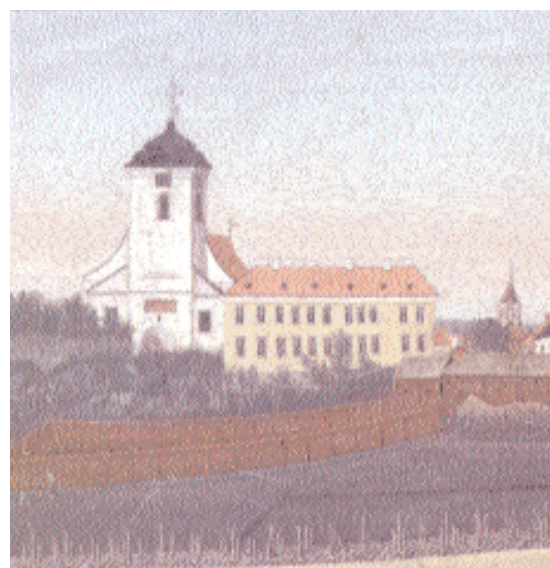
En bro till rikssalen

Huvudentrén söderifrån byggdes ut med ett stort porttorn. Cnattingius menade att det var sekundärt till södra

längan. Även på denna punkt har han haft fel. Vi fann rester av ett mycket tydligt förband där porttornets väggar anslutit mot södra längan. Avhuggna tegelstenar i vartannat skift talar sitt tydliga språk. Porttornet hade samma höjd som södra längan och ett två våningar högt valv. Porttornets tredje våning innehöll ett stort rum som låg i anslutning till den stora rikssalen, som sträckte sig genom hela södra längan.

Var fanns rikssalens ingångsdörrar, som alla de som deltog i den blodiga riksdagen 1600 passerade igenom? Vi har hittat två in-

gångar till rikssalen som båda murats igen 1796 vid den stora landshövdinge-renoveringen. En dörröppning på norra fasadens tredje våning leder ut i fria luften. Denna dörröppning visade sig

Linköpings slott och domkyrkan från väster. Målning 1806 av P. Holm i Östergötlands läns-museum. Slottet framstår här som en stram ämbetsbyggnad, avskalad renässansens praktgavlar.

ha en motsvarighet tvärs över gården på den norra längan. Den sekundärt upptagna dörren i 1200-talstornet visade sig vid närmare undersökning vara murad med exakt samma murbruk som den på södra längan, alltså hade de kommit till samtidigt. Igensatta fästen hittades och därmed vågar vi påstå att en träbrygga funnits tvärs över borggården. Ringmuren, som var två våningar hög, löpte redan mellan flyglarna, och en trumpetargång byggd ovanpå ringmuren måste ha varit ett bra tillskott som kommunikationsväg. «Winnebroen inne på hused» som omnämns 1593 fick sin förklaring.

Den andra ingångsdörren till riksalen fanns längst in i hörnet på norra fasaden. En loftgång löpte längs med västra längan ifrån en dörr i trappornet till tredje våningen på södra längan. Färgspår efter det sneda rödtjärade taket som täckte loftgången hittades över den igensatta dörröppningen i fasaden.

Karl IX färdigställer slottet

Den norra längan, som Cnattingius ansåg vara från Johan III:s tid, visade sig vara något mer komplicerad. Den översta våningen hade ett helt avvikande murbruk, och samma gula murbruk

hittades enbart på ett annat ställe på hela slottet. Högt upp på trappornet fanns fyra igenmurade bjälkhål i samma murbruk. De satt dessutom i 1796 års murbruk.

Mysteriet var totalt under flera år – tills den dag då denna del var det enda som återstod att reda ut och vi tvingades söka i varje vrå efter en ledtråd.

Vi läste åter igenom alla de citat ur slottets räkenskaper som Cnattingius så grundligt gått igenom. Där stod det att taket på tornet renoverades 1602 och att två våningar iordningställdes 1604! Dessa notiser hade Cnattingius försökt att pressa in i sin version av byggnadshistorien men haft uppenbara svårigheter med. Vår upptäckt att just dessa delar hade ett avvikande bruk gör att vi med säkerhet kan säga att Karl IX är den som färdigställer Linköpings slott till ett renässansslott. Murverket med det avvikande bruket på norra längans tredje våning började i överkanten på andra våningens fönster, vilket visar att inte heller denna var färdig under Johan III:s tid. Således stämmer notisen att två våningar iordningställdes 1604.

Renässansslottet med praktgavlar var till slut färdigt. Det användes dock sparsamt som kungligt slott och sjönk

därför allt mer ner i förfall fram till 1729 då en större renovering genomfördes. Stadens arrestlokaler hade då förlagts till slottet efter den stora stadsbranden år 1700, då rådhuset med stadens arrest förstördes.

Först 1796–1800 gjordes en mycket genomgripande renovering, då slottet gjordes om till en stram ämbetsborg för Konungens befallningshavande. Slottet fick en gul fasad i tidens anda, och inomhus såg varje nytt landshövdingepar till att sätta sin prägel på lokalerna. Mellanväggar och fönsterflyttningar talar sitt tydliga språk. Fasaderna fick en nyrenässansprägel på 1880-talet, som varade i 50 år. På 1930-talet skalades alla falska praktgavlar, rusticering, gesimser och listverk bort igen och den strama borgen täcktes med en brun dyster puts. Vid renoveringen 1995–96 var cirkeln slutet, då den gula fasadfärgen från år 1800 återskapades. Vårt bidrag till slottets fasader är att alla originalöppningar som dolts av putsen, markerats med ristningar. Det går således att läsa ut en hel del ur murverket för den som är intresserad. ■

Eva Modén;
Antikvarie, Östergötlands länsmuseum

Slottets fasad mot väster i dag.

Innergården med den glasade tillbyggnad som utgör entré till ambassadörens residens. Ansvarig för ombyggnaden har varit Jan Flank arkitektkontor, Stockholm.

Sveriges ambassad i Vilnius

Vår ambassad i Litauens huvudstad Vilnius finns i ett kvarter med medeltida anor. Byggnaden, som för några år sedan var mycket förfallen, har byggts om och restaurerats till en modern och representativ anläggning för Sveriges utrikesrepresentation.

Svenska ambassaden i Vilnius ligger vid Didziojigatan mitt i den vackra och arkitektoniskt rika stadskärnan, som sedan december 1994 står på Unescos världsarvslista. Alldeles intill finns en av stadens många kyrkor, S:t Mikalajuskyrkan. Rådhuset, en byggnad i klassicistisk stil, ligger också mycket nära.

Ambassadbyggnadens fasad är relativt anspråkslös – den omges av större och mer utsmyckade hus – men har en enkelhet och harmoni som är tilltalande. Byggnadens inre har dessutom många andra kvaliteter. Där finns till exempel medeltida tegelvalv och en intim stensatt innergård.

Husens historia svårläst

Svenska staten köpte huset vid Didziojigatan 1996, efter att först under en kortare tid varit ägare till en annan större fastighet i staden. Didzioji 16 var

mera lämplig trots att byggnaden hade stått tom och ouppvärmad, med fönster- och dörröppningar som gapande hål, i flera år. Den tidigare ägaren hade i mitten av 1980-talet påbörjat en hårdhänt ombyggnad som aldrig färdigställdes. Därför såg fastigheten mycket skamfilad ut och många av de historiska spåren gick inte längre att avläsa. Innerväggar var rivna, dörrar och fönsterbågar saknades helt och inte ens de ursprungliga bjälklagen mellan våningarna fanns kvar.

Det vi i dag ser som en sammanhängande byggnad har från början bestått av flera olika hus med gemensam gård och portgång från gatan. År 1567 nämns fastigheten för första gången i Vilnius stadsarkiv, då som två skilda bostadshus mot gatan. Det finns också belägg för att en fristående byggnad med välvda källarum fanns längre in på tomten. Den byggnaden utgör i dag ambassadens äldsta delar och tegelvalven finns kvar. Under det halva millenniet som passerat förändrades byggnaderna successivt. De brann flera gånger, byggdes till, reparerades och förbättrades.

Såväl litauiska myndigheter som Statens fastighetsverk var överens om att bevara så mycket som möjligt av byggnadens historiska kärna och åter skapa det som saknades i historiserande stil. Man beslutade sig för att stänga igen de stora butiksfönstren och återge fasaden mot gatan sin 1800-talskaraktär med symmetriskt placerade fönster i bottenvåningen. Samtliga fönsterbågar och

Ovan: Kansliet har inretts av inredningsarkitekt Eva Herdín. Rummen har fått ljusa och mörka kontrasterande färger.

Under: Matsalens försalong med gobeläng av Elisabeth Oscarsson och fätöljer av Mats Theselius.

dörrar har nytillverkats efter förebilder från liknande byggnader i Vilnius.

Slutet men öppet

Ambassadens fasad är slätputsad precis som tidigare, och infärgad med ljus ockragul kalkfärg. Inomhus är väggarna oftast målade men på sina ställen helt obehandlade där gamla, orörda murverk funnits att visa. Av de tidigare golven fanns inga spår och man har vid iordningställandet valt att i första hand använda baltiska golvmaterial som estnisk kalksten och litauisk ek.

Portvalvet är fortfarande huvudentré till hela fastigheten. En vacker grind, nytillverkad i litauiskt smide, markerar säkerhetsgränsen, men visar samtidigt med symbolisk öppenhet att fastigheten har en gård och inre utrymmen. Inga parkeringsplatser har tillåtits här. I stället har gården stensatts och en tärpil planterats, ett vanligt vårdträd i Litauen. Efterhand kommer fler växter att få gården att grönska. På så sätt blir den en tillgång, en möjlig plats för fester eller vila.

Den högra gårdsflygeln fick delvis tas ned eftersom grunden behövde förstärkas. Arbetet var komplicerat, men byggnaden kunde sedan återställas till sitt tidigare utseende. De fåtaliga tilllägg fastigheten fått genom renoveringen syns från gårdssidan. Bland annat gör ett antal takkupor det möjligt att använda vindsvåningarna som kontor. Dessutom har en tillbyggnad i glas med enkelt plåttak lagts framför fasaden i gårdens fond. Den möjliggör passage mellan de två sidobyggnaderna och skapar också en tydlig entré till ambassadörens residens.

Källarum med stjärnvalv

De äldsta byggnadsdelarna finner man i det inre gårdshuset. Här finns ett par valvslagna källarum med medeltida tegel- och gråstensmurar och i entréplanet ett originellt rum med ett rekonstruerat stjärnvalv i tegel. Även dörröppningen till detta rum har valv i gotisk stil. Rummet har inga fönster men i alla fyra väggar finns nischer som sannolikt använts för någon slags ljusanordningar. I dag fungerar det gotiska rummet som representationsvåningens bibliotek.

I väggarnas nischer finns svensk keramik i form av skålar och figurer. På

Till vänster: Matsalen har möblerats med ett slagbord i oljad al och mörkt blå stolar med enkel linneklädsel.

Under: Representationsvåningens bibliotek med sitt gotiska stjärnvalv.

golvet samlar en stor orientalisk matta sittgruppen men lämnar ändå mycket av det vackra stengolvet synligt.

Svensk inredning

Byggnaden innehåller i dag svenska ambassadens kansli, ambassadörens bostad och representationsvåningen. Medan själva byggnaden berättar om lokal byggnadstradition, så får dess interiörer med den väl valda inredningen förmedla något av svensk tradition och svenskt konsthantverk. Både möbler och textilier är till allra största delen utformade och tillverkade i Sverige. Det rikliga urvalet av ny och äldre konst är också svenskt – vilket är en princip vid inredning av ambassader.

I gatuhuset, den byggnad besökaren först möter, ligger kansliet. Inredningen består till stor del av en ny kontorsmöbel designad av den svenske formgivaren Åke Axelsson. Den är tidlös och gedigen och utförd helt i naturell björk. Som kontrast till de ljusa möblerna har svarta sittmöbler valts och mattorna har fått unika färgsättningar.

Nätta proportioner

Representationsvåningens rum är sinsemellan mycket olika. Den nya, glasade entrén med sitt kalkstensgolv är ett vackert rum i sig som inte kräver mycket möbler. Matsalens lilla försalong domineras av en gobeläng av konstnärinnan Elisabet Oscarsson, specialbeställd för byggnaden av Statens Konstråd, samt Mats Theselius fätöljer.

Matsalens låga takhöjd fick inredningsarkitekten Maj-Britt Stadler att associera till en liten svensk herrgårdsmatsal från 1700-talet. Därför möblerades den med slagbord i oljad al. Bordet kan lätt anpassas för stora eller små sällskap. Till bordet hör mörkt blå stolar med enkel linneklädsel. Efter middagen kan gästerna dra sig tillbaka till salongen eller biblioteket. Den förra är ett långsmalt rum, möblerat med bekväma sittmöbler. En modern variant av kristallkrona, med specialgjorda prismor från Kosta Boda, kontrasterar mot de mera traditionella sittgrupperna. Såväl matsalen som salongen har glasdörrar som kan öppnas ut mot innergården. ■

*Christine Gustavsson;
frilansjournalist*

Oxenstiernska

I Kulturvärden nr 4/2000 kunde vi läsa om Historiska museets byggnad som uppfördes på 1930-talet i kvarteret Krubban, och i tidigare artiklar har kvarterets militära historia 1805–1929 redovisats. I kvarteret finns också några hus kvar från 1700-talet, den så kallade Oxenstiernska malmgården, vars historia utmärkt väl illustrerar områdets förändring under tre hundra år. Gården har genom åren haft namn ef-

De byggnader i kvarteret Krubban som i dag kallas Oxenstiernska malmgården byggdes på 1700-talet och ingick i själva verket i greve Carl Gustaf Spens malmgård. Av Oxenstiernas gård finns ingenting bevarat.

ter sina ägare: under 1700-talet bland andra Spens, Roselius och Ekholms tomt, och under 1800-talet Sjöstedtska egendomen. Under 1900-talet har dock namnet kommit att knytas till familjen Oxenstierna som en gång ägt marken.

Ladugårdslandet
– nybyggarland

På Ladugårdslandet, det äldre namnet för Östermalm, låg under 1500-talet

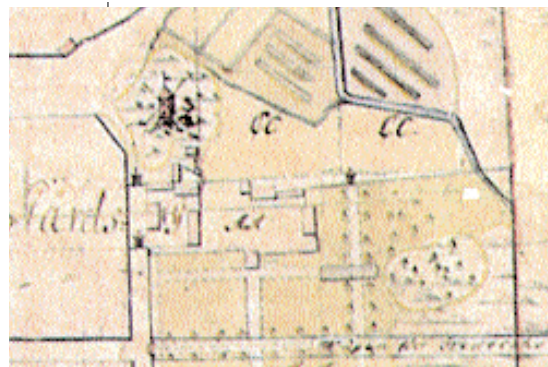

malmgården

Malmgårdens flyglar från cirka 1740, och till vänster stenhuset från 1780-talet.

Vädla kungsgård med dess åkrar och ängar. För att tillgodose behovet av ny tomtmark för den växande staden införlivades den västra delen av Ladugårdslandet med Stockholms stad på 1640-talet. Överståthållaren Claes Fleming upprättade en stadsplan med raka gator och kvartersindelning, men det skulle dröja ännu en tid innan området blev stadsmässigt bebyggt. Mindre bemedlade som blev husvillor vid en

Karta upprättad av P. Tillaeus 1730. Kvarnen Kurckan är väl synlig på berget till vänster om de rader som markerar pestkyrkogården. Nedanför berget ligger den så kallade Oxenstiernska malmgården med inkörsportar från Grev Magnigatan och från en liten väg nedanför berget.

stor brand på Norrmalm vid samma tid, erbjöds ny mark att bebygga på Ladugårdslandet utan det gängse kravet att bygga sina hus av sten.

Områdets utkant mot stadsgränsen präglades av adelsmännens malmgårdar med tillhörande trädgårdar. Arkitekten Jean De la Vallée fick av drottning Kristina den mark som senare skulle bli Fredrikshov. Egendomen drogs in till Kronan vid Karl XI:s reduktion.

År 1710 härjades Stockholm av en skoningslös pestepidemi och dess offer begravdes på en i hast ordnad begravningsplats på den inkorporerade marken, där Historiska museet och Narvavägen nu är belägna. Uppe på berget väster om gravarna snurrade vid den tiden en av stadens många väderkvarnar – Kurckan – sina väldiga vingar. Gabriel Oxenstierna (1618–1647) hade år 1646 erhållit en tomt som ersättning för den mark han avträdde vid gaturgleringarna i staden. Det lär vara hans änka Brita Kurck, död 1671, som lät bygga kvarnen. Svärdottern Elsa Sparre (1664–1731) ärvde egendomen år 1700. Det var då en relativt liten malmgård, anpassad mer för hushållets behov av inkomster från kvarn och trädgård än för representativa behov.

Oxenstiernas malmgård gränsade till

Magnus Gabriel De la Gardies tomt, där han anlagt en magnifik trädgård indelad i kvarter och med dammar och skulpturer. Gatan väster om tomten fick namnet Grev Magnigatan, och tomten kallades Grev Magni trädgård ännu under 1700-talet.

Vägen till Fredrikshov och Djurgården, som gick genom trädgården, kom redan under 1700-talets senare del att kallas Storgatan.

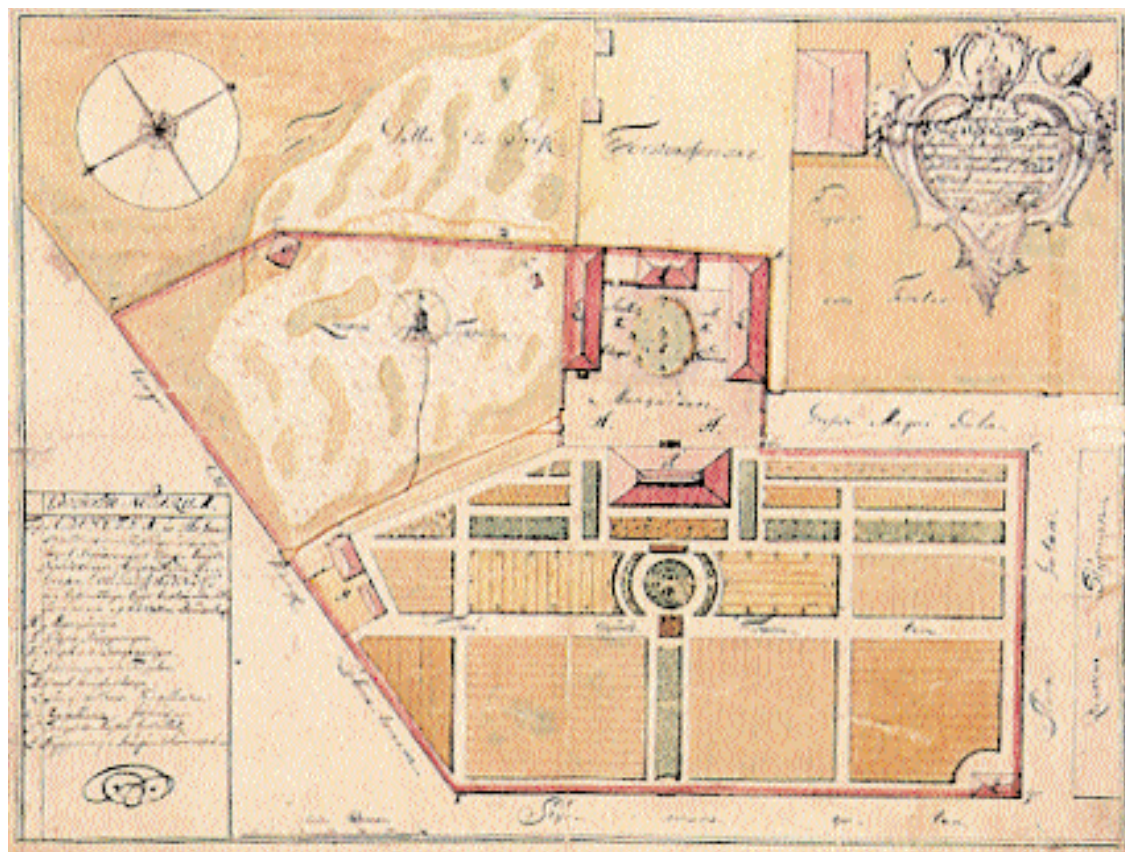
Abraham Grill fick 1715 köpa ett stycke mark vid vattnet, och anlade där ett varv som kallades Terra Nova eller Köpmansvarvet. Namnet Terra Nova – nya jorden – hade sitt ursprung i en då gjord utfyllnad av mark vid vattnet, och blev också kvartersnamn för Grev Magni trädgård och Oxenstienska malmgården.

Greve Spens gård

Ägarlängden för den Oxenstienska malmgården har komplicerats genom giftermål och omgiften, arv och försäljning, men i raden av ägare är några av särskilt intresse för malmgårdens historia. År 1733 tillträdde överjägmästaren greve Carl Gustaf Spens (1682–1751) gården. Spens var i första giftet svärson till Elsa Sparre, och det har därför antagits att han fick ära egendomen. Ett köpebrev finns emellertid upprättat

mellan Spens och herrarna greven Carl Oxenstierna och baron Carl Leijonhufvud. Det finns också en vedertagen uppfattning att de kvarstående flyglarna är från Elsa Sparres tid, vilket de barockartade gavlarna kan antyda.

En jämförelse mellan flera kartor från början av 1730-talet och den tomtkarta som upprättades över greve Spens tomt 1747 visar att egendomen fick ett helt nytt utseende efter Spens övertagande. Det är oklart när kvarteret väster om Grev Magnigatan införlivades med den Oxenstienska malmgården, och hur marken där utnyttjades före Spens övertagande. Någon ordnad trädgårdsanläggning har inte markerats på den detaljerade kartan från 1730, men eftersom en trädgårdsmästare var mantalsskriven på gården är det sannolikt att man där hade grönsaksodlingar och fruktträd för husbehov. Spens egendom inhägnades mot Storgatan, Styrmansgatan, Laborativägen och Grev Magni trädgård med murar och staket. Tre flyglar inneslutande en stall- och vagnsgård upptar platsen för den tidigare bebyggelsen. Huvudbyggnaden är belägen på den västra delen av tomten, mot den prydliga trädgården och med smala parterrer närmast huset och en berså i dess mitt. Kvarterens markerade rader för

Greve Carl Gustaf Spens tomt var 1747 en representativ och välordnad gård med stor trädgård.

Th. År 1783 lämnade repslagare Olof Roselius in en ritning till ett stenhus att uppföras i kvarteret Terra Nova mindre. Huset blev en våning högre än planerat.

Olof Roselius stenhus från 1780-talet. Huset är starkt förändrat från den ursprungliga ritningen, se nedan.

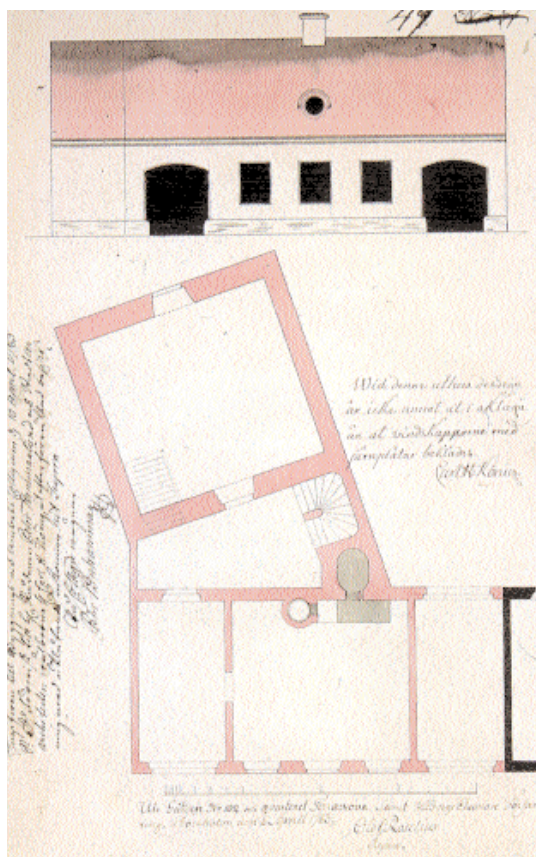
odlingar vittnar om att det är en trädgård för både nytta och nöje.

Till skillnad från flertalet malmgårdar som enbart var sommarnöjen med hushållsekonomiska inslag, byggde Spens sin gård för att bo där permanent. Han hade ett omväxlande liv

bakom sig när han slog sig ner på Ladugårdslandet. Efter studier i Uppsala, Leiden och Utrecht gjorde han militär karriär och deltog i krigen mot danskar och polacker. Av någon anledning beviljades han avsked från Kronan 1707 och blev kammarherre hos Karl XI:s syster Hedvig Sofia, hertiginnan av Holstein-Gottorp, och tillika handledare för sonen Karl Fredriks uppfostran.

År 1716 tillträdde han posten som överjägmästare – gården låg i lämplig närhet till Djurgården och dess kungliga jaktmarker. Mantalslängden för 1736 uppger att greve Carl Gustaf Spens, med hustrun grevinnan Beata Ribbing och tre barn, ägde och bebodde gården. Till hushållet hörde också en skrivare, tre drängar och fyra pigor.

Mjölaren Johan Trana och hans hustru hyrde kvarnen och tillhörande bostad. På egendomen bodde också en 'Constapel' Johan Hedelin och hans hustru, med sitt tjänstefolk. Var han den egentlige trädgårdsmästaren som säkert behövdes för att sköta den stora trädgården?

Beata Ribbing bodde som änka på gården de sista åren före sin död 1760.

Repslagare Olof Roselius

De välbärgade borgarnas och adelsmännens egendomar utmed Storgatan stod i skarp kontrast till den påvra träbebyggelse som dominerade Ladugårdslandet, och där många både frös och svalt. Carl-Fredrik Corin har utifrån Hedvig Eleonoras församlingsarkiv kunnat ge en detaljerad och målade beskrivning av området under tre hundra år i sin bok om Oscars församling, utgiven vid 50-årsjubileet 1956. Fattigdomen var förvisso värst i de tätbefolkade kvarteren i innerstaden och på Södermalm, men fattigdomen på Ladugårdslandet blev allt svårare under senare delen av 1700-talet. Den hjälp som fanns

att få – fattighus, barnhus och allmosor – initierades av förmögna privatpersoner, präster och av Frimurarorden.

Kyrkoherden i Hedvig Eleonora församling, Johan Göstaf Hallman, organiserade utspisning till de utblottade och samlade in medel till ett fattighus. Han verkade också för en organiserad fattigvård som resulterade i ett beslut att församlingarna skulle värna om de nödställda. Församlingens fattighus skulle ge husrum till dem «som voro stadda uti den aldrastörsta uselhet, nöd och armod». Repslagaren Olof Roselius, som bebodde Spens tidigare gård, var fattighusdirektionens kassör och en av dem som med privata medel bidrog till dess underhåll.

Olof Roselius köpte egendomen Terra Nova mindre 1774. Enligt Corin ägde han redan en smal och utsträckt tomt mellan de tidigare pestgravarna och Laboratorievägen, som antas vara platsen för Roselius repslageri, vilket verkar vara troligt. Men marken överläts inte förrän 1775 från Fredrikshov, och man saknar repslageriet i den brandförsäkring som Roselius tecknade när han köpte malmgården i kvarteret Terra Nova mindre. Roselius uppger märkligt nog i brandförsäkringen att gården var belägen i kvarteret Styrmannen vid Styrmanngatan, men övri-

Malmgårdens uthusbyggnader i november 1929. Under den militära epoken inrymde byggnaderna skosmedja, underbefälsmäss och marketenteri.

ga dokument lämnar inga tvivel om vilka byggnader som avses.

Vi får genom brandvärderingen veta att karaktärshuset var en träbyggnad innehållande nio rum. På gården fanns ett stenhus med stentrappor, innehållande fyra rum och bagarstuga. Dessutom ett stenhus innehållande en kammar, fähus för fyra kor, ett hönshus och en kol- och vedbod. Det tredje stenhuset rymde ytterligare ett skafferi, ett vagnshus med två inkörspportar, en stor vedbod och ett stall för nio hästar. På norra sidan var en kör- och en gångport med anslutande mur, och en motsvarande mur med portar ledde in på gården från söder. Nedanför väderkvarnen fanns en byggnad med två rum och i trädgården två välvda källare. I trädgården växte 41 fruktträd och 42 lövträd.

År 1787 inkommer Roselius med begäran om en ny värdering, med anledning av att han på tomten uppfört en ny stenhusbyggnad. En ritning hade lämnats in till Stadsingenjörskontoret redan 1783, med det riktiga kvartersnamnet Terra Nova, vilken godkändes av arkitekten Carl Henrik König. Den

färdiga byggnaden uppfördes enligt brandvärderingen i två våningsplan i stället för ett, som först planerats enligt ritningen. Värderingen uppger att huset byggdes på gårdens norra sida, «istället för portar och staket», och i dess norra del var en välvd källare med stentrappa och en järndörr, ett mindre valv och ytterligare en källare med järndörrar. Däröver ett stort och två mindre skafferier, samt på östra sidan «et med kiällaren 3ne bodar med dörrar från gården». Bodarna finns kvar än i dag.

Den södra delen mot gården, «mitt för inkörspporten», bestod av två våningar, den första med 3/4 alns tjocka murar, och innehållande förstuga med brunn och «murat contor» med panna och ugn och där innanför en bakkammare med bakugn och spiseld. I andra våningen är en uppgång med stentrappa, förstuga, två boningsrum med gipsade tak, två garderober samt ett «contor». På vinden finns två gavelkamrar och uppgång på en liten trätrappa.

Beskrivningen stämmer väl med det ännu bevarade huset, trots stora ombyggnader under 1800-talet, med för-

ändringar av rum, dörrar och fönster. Den södra källaren är nu inte tillgänglig, men finns kvar under huset. Det finns också uppgifter om en tidigare brunn i huset. Man noterar att Roselius inte nämner något kök i någon av byggnaderna. Av beskrivningen att döma kan det rum i bottenplanet som Roselius kallar «murat contor» med panna och ugn ha haft funktion som kök. Det var vanligt att en separat köksbyggnad lades på bekvämt men brandsäkert avstånd från huvudbyggnaden, så som man ser på till exempel Svindersvik, byggt omkring 1740.

Förfall och fiendskap

Roselius fick under slutet av sitt liv se sin verksamhet och sin ställning undergrävd genom ekonomiska felbedömningar och olyckor. Efter hans död 1795 övertogs Terra Nova mindre av en av hans gäldenärer, Fredrik Jonathan Ekholm, ägare till den tidigare Grev Magni trädgård, eller Terra Nova större. Den Ekholmska perioden begränsades till tiden 1797–1803. Den siste private ägaren av egendomen var rep-slagarfamiljen Sjöstedt, som förvärvade

En täckt repslagarbana från 1800-talets början fick göra tjänst som stall under den tid då Livregementet – och senare Positionsartilleriregementet – var förlagda till kvarteret. Den del som återstod efter Linnégatans framdragnings revs 1929. Foto samma år.

Terra Nova mindre 1804. Samma år sålde Ekholm den angränsande tomten till Kronan, och den militära etableringen i området tog sin början med uppförande av Fredrik Bloms kasern och stallbyggnader för Kungl. Livgardet till häst 1805–1817.

Grannskapet till Livgardet skulle bli föremål för åtskilliga tvister mellan Sjöstedts och militärerna. I samband med bergsprängning för bygget hände det att sprängsten flög över malmgårdens byggnader. Peter Sjöstedt klagade inför Kungl. Maj:t och begärde ersättning för uppkomna skador, och erbjöd samtidigt Kronan tomten. Man kunde inte enas om priset, och Sjöstedt var heller inte tillfreds med den reparation som Kronan gjorde.

Efter Peter Sjöstedts död fortsatte osämjan mellan gardessoldaterna och sönerna Carl Wilhelm och Per Gustav, som Carl-Fredrik Corin har skildrat i sin bok. Underlaget är rikt genom tidningar och domstolsprotokoll.

En källa till ständiga tvister blev brunnen på den Sjöstedtska egendomen, som bröderna vaktade noga för törstiga gardister. På pingstaftonen

1824 tog sig en av dem friheten att fylla sin karaff med vatten, men blev sedd av Per Gustav Sjöstedt genom ett fönster. Grälet om vattnet ledde till ett våldsamt slagsmål, och Sjöstedt tvingades fly från tomten, och så även hans hustru och barn som tog sin tillflykt till en granne. De förföljande gardisterna hade fått förstärkning och Per Gustav, som trodde han skulle bli lynchad, flydde till sist bort till Djursborg vid nuvarande Karlaplan, där överjägmästare Ström hade sitt tjänsteställe. Incidenten när Sjöstedt dök upp med blesstyrer och trasiga kläder har beskrivits i Ströms detaljerade dagbok.

Under tiden hade Carl Wilhelm tillkallat hjälp från artillerigården, men den ensamme löjtnanten som kommit till undsättning tvingades retirera. Svea garde kom till undsättning just när gardisterna sprängde porten till gården där Carl Wilhelm hade stängt in sig. Officerare och en underofficer vid gardet till häst rensade gården, men upploppet och misshandeln fortsatte på Storgatan, och situationen var inte under kontroll förrän sent på kvällen. Kravallerna ledde till krigsrätt, och

händelsen väckte stor uppmärksamhet i Stockholm.

Familjen Sjöstedt hade byggt en repslagarbana invid Laboratorievägen där tidigare trädgårdsmästarebostaden var belägen, och saluförde sina rep i bodar vid Skeppsbron och på Blasieholmen. Dessutom hade de ett garveri och var involverade i utrikeshandel.

Affärerna ledde till osämja också mellan bröderna, med åtföljande stämningar. Natten till den 20 juli 1829 brann karaktärsbyggnaden ner till grunden, och Carl Wilhelm som hade sin bostad i huset brann inne. Stenhuset som beboddes av Per Gustav skadades, men kunde räddas.

Också branden fick ett rättsligt efterspel, eftersom det fanns misstankar att det bakom branden förelåg både mord och mordbrand, men Per Gustav Sjöstedt kunde inte bindas till något sådant brott. Familjen Sjöstedts tvister och den ödesdigra branden gav stoff till August Blanchés roman Vålnaden. Där finns också kvinnorna med i händelseförloppet, men romanen ger inte det verkliga svaret på frågan var den omkomnes hustru och barn fanns un-

der brandnatten. Den Sjöstedtska egendomen såldes efter branden på auktion till en privatperson, som sålde den vidare till Kungl. Maj:t och Kronan 1831.

Gamla byggnader i ny funktion

När Kronan förvärvat den Sjöstedtska tomten tog man de befintliga gamla byggnaderna i besittning för militära behov. Den norra flygeln inrättades som skosmedja och ett mindre sjukstall, och i den södra fanns marketenteri för underofficerare. Den östra flygeln inrymde en underofficersmässa. I de nedre våningsplanen i Roselius kontors- och bostadshus bodde gifta underofficerare i varsin lägenhet om ett rum och kök. Övervåningarna byggdes om till sjukstuga med förbindelse mellan de bägge delarna. I en rapport från 1880 bedömdes att sjukhuset, som saknade både gas och vatten, var föga lämpligt för vård av svårt sjuka, men kunde användas undantagsvis. En exercisplats ställdes i ordning där det tidigare varit trädgård.

Regementets behov av mark för nya byggnader kunde tillgodoses på den förvärvade tomten. Ett ridhus uppfördes söder om malmgården 1849. En del av marken som gränsar mot nuvarande Linnégatan uppläts 1872 till officerskåren vid Livgardet, som lät bygga ett stall för officerarnas hästar. Platsen mellan stallet och ridhuset blev ridba-

na. Exercishuset mot Styrmansgatan byggdes 1875.

Med den nya stadsplanen från 1885 försvann de sista resterna av malmgårdsidyllen också i området utanför kvarteret Krubban, som var det nya kvarterets namnet. Nya höga bostadshus ersatte trähus, plank och trädgårdar. Den nydragna Linnégatan skar av en del av kvarteret mot norr, liksom Narvavägen på dess östra sida. Också inne i kvarteret skedde förändringar. Livgardet avlöstes av Svea artilleriregemente 1897, och 1903–27 var Positionsregementet A9 förlagt till kvarteret.

När den militära verksamheten i kvarteret upphörde beslöts att byggnaderna skulle upplåtas för Riksantikvarieämbetet, Vitterhetsakademien och Statens historiska museum. Kungl. Byggnadsstyrelsen övertog förvaltningen och vården av kvarteret Krubban 1929. I den tidigare malmgården gjordes ännu inga större förändringar. En liten lägenhet vid södra flygelns gavel var uthyrd ännu i slutet av 30-talet, och de gamla sjukhuslokalerna användes omväxlande som ateljé, bostäder och kontor. Den södra delen av huset är fortfarande privatbostad, medan Riksantikvarieämbetet disponerar resten av byggnaden.

Svenska Cypernsamlingen, senare ombildat till Medelhavsmuseet, hyrde de bägge flyglarna under många år. År 1965 upptogs den Oxenstiernska malmgården, som flyglarna kom att

kallas, i förteckningen över statliga byggnadsminnesmärken med motiveeringen att de representerade kvarterets förmilitära historia och utgör ett av de fåtaliga exemplen från äldre byggnadstid på malmarna. Året därpå renoverades den södra flygeln och Medelhavsmuseet fick isolerade och funktionella lokaler med fotorum och bibliotek. Ett par år senare tillstyrktes inredning av vinden och att takkupor kunde tas upp. Den östra flygeln inreddes som kontor, och den norra var kallmagasin. Den norra längan var i mycket dåligt skick, och 1973 rev man hela flygeln så när som på gavlarna och de långa murarna upp till fönsterhöjd. Flygeln fick nya takstolar och en helt ny inredning, med delar tillvaratagna från det gamla sjukstallet. Den östra flygelns södra del revs likaså, och i dess ställe satte man upp ett plank och en port, som återställde utseendet av ekonomigården vid mitten av 1700-talet. Den södra flygelns ålderdomliga gavlar hade vid tidigare renovering moderniserats, men återställdes till sitt ursprungliga utseende. Flyglarna disponeras nu av Riksantikvarieämbetet och Historiska museet.

Man brukar ibland ge uttryck för en önskan att träden kunde tala. Lindarna som står kvar mellan flyglarna sedan drygt tvåhundra femtio år skulle i så fall ha mycket att berätta. ■

*Catrine Arvidsson;
Konsthistoriker*

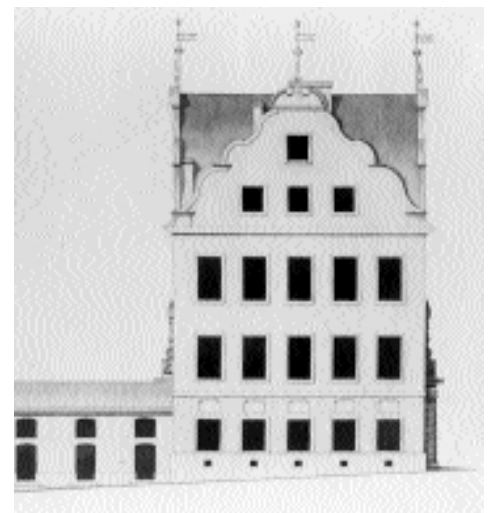
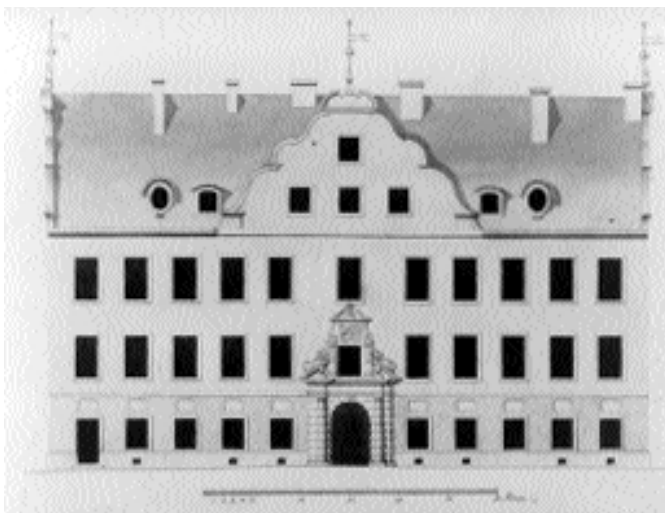
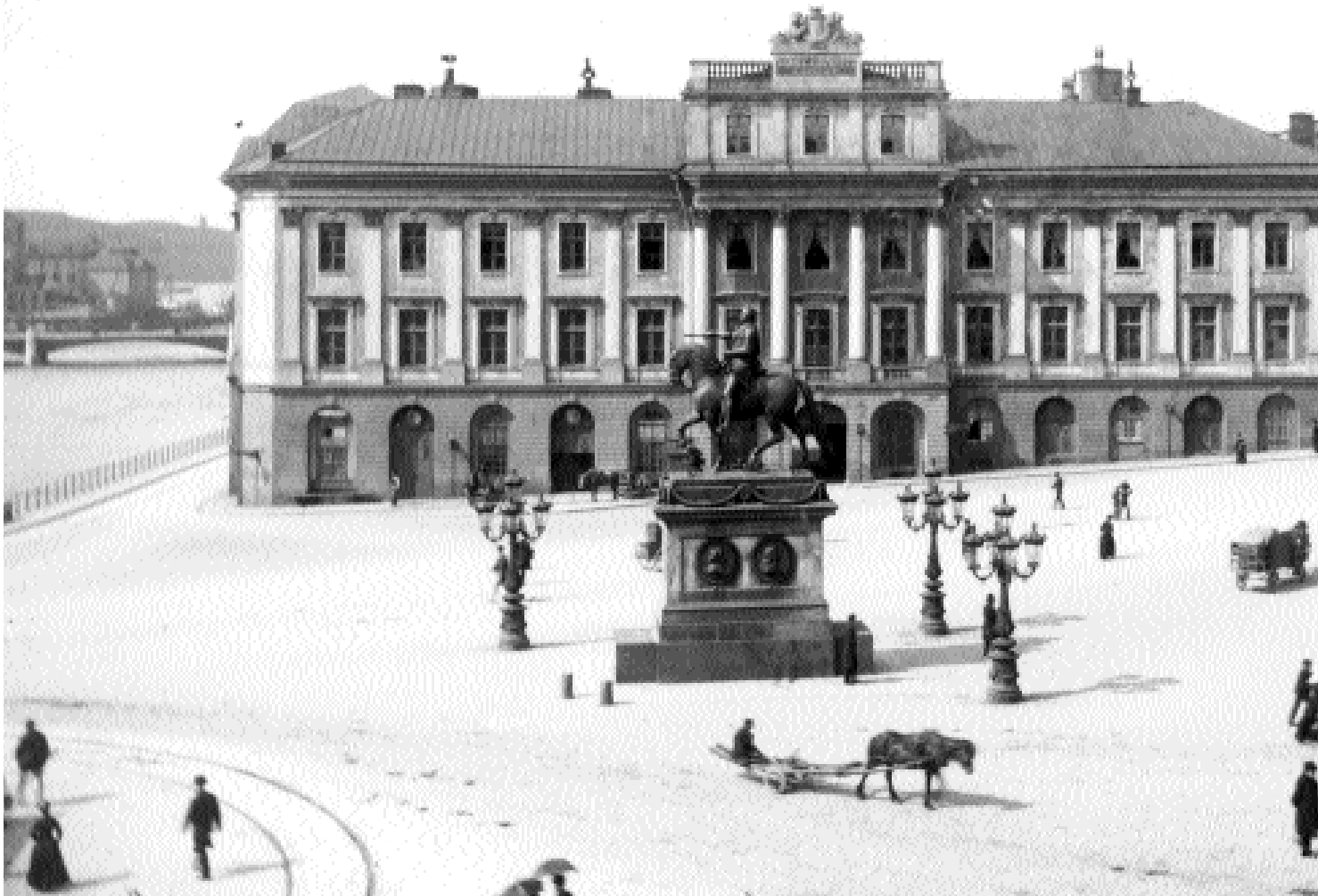

Endast gavlarna och nedre delen av de långa murarna ingår i den år 1973 rekonstruerade norra flygeln.

Interiör från den norra flygeln, vars inredning återgår på dess tidigare funktion som skosmedja och sjukstall. I dag finns Riksantikvarieämbetets fotoenhet i lokalerna.

Arvfurstens

palats

Gustav Adolfs torg med Arvfurstens palats en morgon på 1890-talet, långt innan det blev en trafikkarusell. Gaskandelabrarna kring Gustav Adolfs staty sattes upp på 1880-talet, men Sergels skulpturgrupp som föreställer Axel Oxenstierna dikterande Gustav II Adolfs bragder för historiens musa Clio kom inte på plats förrän 1906. Statyn förvaltas, liksom palatset, av Statens fastighetsverk. Längst till höger i bilden skimtar Hotell Rydberg. Fotografi från Lindahls Fotografiaffär, i Stockholms Stadsmuseum.

T.v. Erik Palmstedts uppmättningsritningar av Torstensonska palatset som ingår i norra delen av Arvfurstens palats. Fasaden mot Fredsgatan och gavelfasaden mot torget.

ETT KUNGLIGT FIDEIKOMMISS

Arvfurstens palats vid Gustav Adolfs torg i Stockholm återfick för några år sedan sin ursprungliga färgsättning från 1700-talet. Det är det mest synliga resultatet av det omfattande restaureringsarbete som pågått i byggnaden under 1990-talet. De senaste åren har även innergården rustats med nya växter, en vattenspegel och ett nytt konstverk.

Våren 1888 ärvde den femårige hertigen av Skåne – prins Gustav Adolf – besittningsrätten till det 1700-talspalats vid Gustav Adolfs torg som nu i snart hundra år, under namnet Arvfurstens palats, varit hemvist för Sveriges utrikesförvaltning. Den blivande Gustav VI Adolf blev den siste kunglige innehavaren av det kungliga fideikommiss som Gustav III:s syster Sophia Albertina instiftade 1783. Gustav Adolfs torg, som fram till 1805 hette Malmtorget eller Norrmalmstorg, fick sin nuvarande form 1647 och under 1640-talet byggdes flera adelspalats kring torget och trakten fick en aristokratisk prägel.

Under 1710-talet presenterade Nicodemus Tessin den yngre ett magnifikt förslag till utformning av torget. I fonden tänkte han sig en kunglig krönings- och gravkyrka, som skulle flankeras av två pendangbyggnader. Tessins förslag var en drömvision utan förankring i den krigsutarmade svenska verkligheten och det var först under Gustav III:s tid som torget – genom tillkomsten av Norrbro, gamla operahuset och Arvfurstens palats – fick något av det utseende Tessin tänkt sig.

Lejonet och Leoparden

I samband med ordnandet av torget på 1600-talet skapades på dess västra sida kvarteret Lejonet, som ursprungligen benämndes Leoparden, ett namn som är belagt första gången 1649. Av okän-

da skäl ändrades namnet till Lejonet i slutet av 1600-talet, men kvarteret kallades även i fortsättningen stundtals för Leoparden.

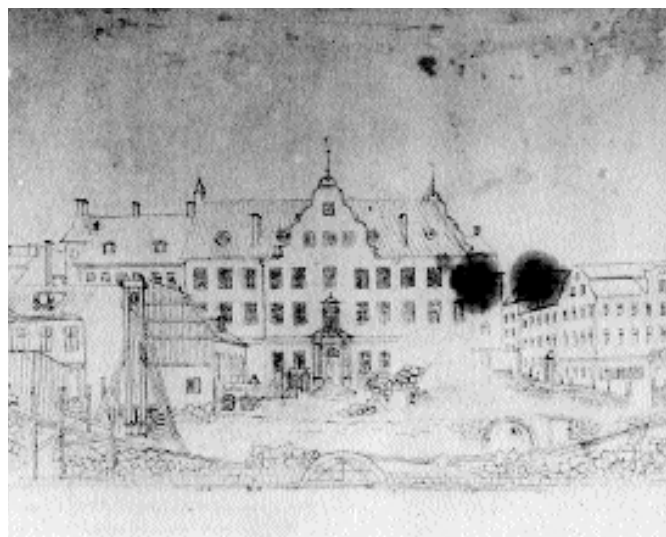
Lennart Torstenson (1603–51) – greve av Ortala i Roslagen, ryktbar fältherre från den tyska krigsskådeplatsen och generalguvernör över Västergötland, Dal, Värmland och Halland – köpte redan 1634 fyra tomter på västra sidan vid torget. Tomterna slogs samman till den nuvarande fastigheten Lejonet I, som i stort sett är oförändrad sedan 1600-talet.

På tomten, som upptar kvarterets östra del mellan Fredsgatan och Strömmen, uppförde Torstenson åren 1646–51 ett palats. Själva palatset uppfördes närmast Fredsgatan, medan den sydöstra delen av tomten, mot Gustav Adolfs torg, upptogs av en envåningslänga av korsvirke under torvtak med salubodar. Bodarna hyste i början av 1700-talet bagare, skräddare, handskmakare, perukmakare, hattmakare och en krog.

Greve Torstenson och hans hustru friherrinnan Beata de la Gardie var ett internationellt par i en tid då krigarbanan var en väg till framgång och berömmelse. Friherrinnan följde med sin man under krigskampanjerna på kontinenten och båda stiftade bekantskap med tidens härskande mode och arkitektur. Det var självklart att de byggnader som de lät uppföra skulle utformas efter högt ställda anspråk och i tidens

Willem Swiddes kopparstick från 1693 visar palatset med sin bodlänga mot torget, rakt nedanför Klara kyrka.

Arbetet med Arvfurstens palats har inletts och bodlängan mot torget är rivet. Konturetsning i Martins skola cirka 1783.

smak – den tysk-holländska renässansstilen, som under 1500-talets slut och 1600-talets början fick stor spridning i Nordeuropa. Efter samma manér som huset på Norrmalm byggdes också sätesgården Ulvsunda och guvernörspalatset i Göteborg.

På Willem Swiddes kopparstick från 1693, som visar Stockholm sett från Kastellholmen i *Suecia Antiqua et Hodierna*, ser vi det Torstensonska palatset i sin fulla glans med det branta koppartäckta sadeltaket och dekorerade gavelrösten. Där bakom skymtar Gustaf Horns palats och till höger om detta, vid själva torget, ligger Norrmalms kämnärskammarens hus, kallat Castenhoff.

Det Torstensonska palatset hade tre våningar och fasaderna var sannolikt av tegel eller rödputsade. Bottenvåningen inrymde, förutom den välvda entréhallen, bland annat några salubodar mot torget och en del av husets ekonomilokaler. En trappa upp låg huvudvåningen med det stora banketttrummet Stensalen och paradsängkammaren i öster. Stensalen hade ett vävspänt tak med «ett stort schilderi mitt uti» och sängkammaren hade stucktak och var helt boaserad. I väster fanns själva bostaden där rummen hade målade tak. Palatset smyckades med två ståtliga portaler som fortfarande kan beskådas. Den ena pryder fasaden mot Fredsgatan medan den andra finns bevarad mot gården.

Förutom entrén på bottenvåningen finns det bara ett rum från Torstensons tid kvar i palatset och det är den forna

vardagsmatsalen en trappa upp i huset, som nu är protokollchefens rum.

Efter Lennart Torstensons död ärvdes sonen Anders (1641–86) egendomen i kvarteret Leoparden. Anders Torstenson, som bland annat var generalguvernör i Estland, försökte utan framgång att sälja fadershuset på Norrmalm för att reparera sin i grunden havererade ekonomi. «Han saknade visserligen lyder Nordisk familjeboks dom över denne ädling.

Palatset drogs in till Kronan 1696, men återlämnades redan samma år till Torstensons arvingar.

På 1730-talet eldhärjades palatset och efter nödtorftig reparation hyrdes det ut till allehanda borgerliga näringsidkare. Bland andra hyrde kaffekokaren Norman en del av paradvåningen en trappa upp där han bedrev utskänkning av icke allenast kokat kaffe utan även spirituösa drycker.

Ägaren – karolinern och mösspolitikern Ture Gabriel Bielke – gjorde sig på sin ålders höst kvitt sina hyresgäster och inredde palatset, efter tidens smak, till sin privatbostad. Sedan greve Bielke i maj 1763 lämnat det jordiska såldes fastigheten till den stormrike köpmannen och hattpolitikern Claes Grill, samme man som lät bygga det vackra och välbevarade lantstället Svindersvik utanför Stockholm. När även Grill såldes till sina fäder ärvdes Lejonet 1 av hans dotter Anna Johanna som var gift med köpmannen Henrik Wilhelm Peill.

«Sophia Albertina Aedificavit»

Gustav III:s syster Sophia Albertina, som i motsats till sina bröder hade en hyfsad ekonomi, köpte i februari 1783 för egna medel den Torstensonska fastigheten av Peill och Anna Johanna Grill för att bygga ett modernt palats på tomten.

I mars samma år instiftade hon ett fideikommiss av fastigheten för det regerande kungahuset. Palatset skulle efter hennes död tillfalla Gustav III:s son hertig Karl Gustaf av Småland «och efter honom den äldsta af dess manliga arvingar och så vidare man efter man». Eftersom hertigen emellertid dog i späd ålder kom den andra paragrafen i stiftelseurkunden att tillämpas. Den innebar att egendomen fick disponeras av «den äldsta Sveriges rikes Arffurste, som näst efter kronprinsen äger rätt till Kronan».

Prinsessans generositet mot sina anförvanter var i själva verket ett avancerat ekonomiskt rävspel. Med donationen var förbundet att Kunglig Majestät och Kronan, alltså staten och inte kungafamiljen, skulle bekosta själva uppförandet av palatset. Som vanligt vid den här tiden var det tomt i den ordinarie statliga kassakistan och kostnaderna för prinsessans palats måste bestridas ur 'särskilda statsmedel'. Vilka i själva verket bestod av de bidrag som Frankrike givit Sverige för kampen mot den gemensamma fienden Ryssland, medel som 'finansminister' Liljencrantz förfogade över med magisk,

men kanske också motvillig, hand.

Arkitekten Erik Palmstedt fick Konungens uppdrag att ansvara för bygget, men hans konstnärliga frihet var starkt beskuren. Exteriören till prinsessans palats skulle göras exakt likadan som Adelcrantz operahus på andra sidan torget, som hade blivit färdigt 1782. Gustav III ville nämligen förverkliga Tessins monumentala grepp om torget och låta det flankeras av två pendangbyggnader. Dessutom skulle väsentliga delar av det Torstensonska palatset bevaras. Denna för tiden anmärkningsvärda pietet mot en gammal och omodern byggnad var ett utslag av Gustav III vurm för Gustav II Adolf och hans generalers hjältedåd.

Vidare var det Louis Masreliez (1748–1810), den gustavianska tidens store inredningskonstnär, som fick uppdraget att utforma de förnämsta interiörerna i palatset. Palmstedts självständiga insats begränsades därför till planlösningen samt gestaltningen av bottenvåningens vestibul med sina doriska kolonner, och av det monumentala huvudtrapphuset. Dessutom svarade han för inredandet av Torstensonska palatset till provisorisk bostad åt prinsessan.

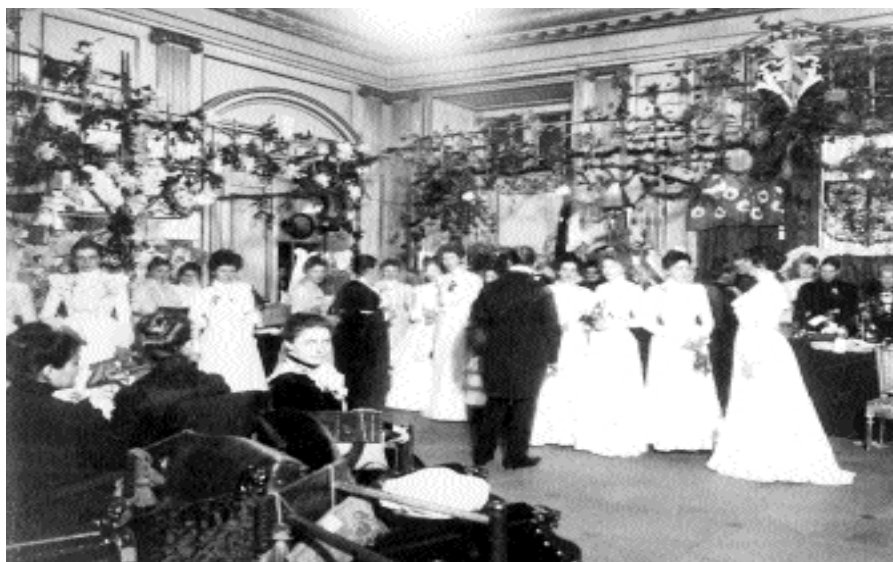
Byggnadsarbetena kom i gång redan 1783, men först 1791 var huset under tak och nu började inredningsarbetena. Masreliez insatser koncentrerades till våningen en trappa upp i huset och han skapade där några av den gustavianska tidens förnämsta interiörer.

Det centrala rummet är Stora salongen. Den sträcker sig tvärs igenom huset med tre fönster på vardera kortväggen mot torget och gården. Salongen, som inreddes under sommaren 1792, är hållen i vitt och guld och har genom sin storlek och de helboaserade väggarna indelade med joniska pilastrar, en uttalad monumentalitet. Salongen kallades ursprungligen Andra förmaket till skillnad från det angränsande och enklare Första förmaket, som var det första rum besökaren trädde in i.

Söder om Stora salongen ligger Sophia Albertinas audiensrum som inreddes 1792–93, även det med tre fönsteraxlar mot torget. Rummet har trots sin paradkaraktär en något mjukare gestaltning än Stora salongen, något som bland annat uttrycks av att den korin-

Gustav Adolfstorgsvakten ur Göta Livgarde utanför Arvfurstens palats. I bakgrunden Stockholms Intecknings Garantiaktiebolags hus, i kvarteret Johannes Större. Huset byggdes om 1903–05 och fotografiet måste alltså tagits något av dessa år. Även kvarteret Johannes Större förvaltas av Statens fastighetsverk.

Basar i Stora salongen i Arvfurstens palats 1901. Fotografi av Anton Blomberg i Stockholms Stadsmuseum.

Ett av rummen i prins Eugens våning i den södra delen av Arvfurstens palats. Fotografi från omkring 1890 i Stockholms Stadsmuseum.

År 1891 inleddes rivningen av Gustav III:s operahus från 1782. Det var då även aktuellt att riva Arvfurstens palats och ersätta det med ett modernt affärshus.

tiska pilasterordningen använts i stället för den joniska.

Hörnrummet mot Strömmen, som nu är utrikesministerns arbetsrum, avslutar rumsfilen utmed torget. Det inreddes 1793–94 och var ursprungligen prinsessans 'Sallon de Compagnie'. Rummet har en intimare karaktär än de båda föregående men utgör också, med sin rika interiör, en visuell och symbolisk kulmen på besökarens vandring genom mottagningsrummen i prinsessans våning. Hörnsalongen förmedlade också övergången från paradrummen mot torget till den privata delen av prinsessans våning med tre salonger mot Strömmen och tre mindre entresolerade rum mot gården.

Till utrikesministerns rum ansluter kabinettssekreterarens rum som ligger mot Strömgatan. Det var ursprungligen Sophia Albertinas arbetsrum, som också kallades Blå Cabinettet efter de blå damasttapeter som ursprungligen prydde väggarna och nu åter finns på plats efter den stora restaureringen 1948–52. I detta rum finns flera originalmöbler som har tillhört prinsessan. Bland andra märks det förnämliga skrivbordet som är ett arbete av Georg Haupt.

Man kan förvånas och förskräckas över den kungliga 'misshushållningen' med ett fattigt lands begränsade resurser. Men man kan ju alltid begrunda Tegnér's ord i dikten till Svenska Akademiens femtioårsjubileum 1836:

Der låg ett skimmer öfver
Gustafs dagar,
Fantastiskt, utländskt, flärdfullt
om du vill,
Men det var sol deri, och,
hur du klagar,
Hvar stodo vi, om de ej varit till?
All bildning står på ofri grund
till slutet,
Blott barbariet var en gång
fosterländskt;
Men vett blef plantadt, jernhårdt språk
blef brutet,
Och sången stämd, och lifvet
menskligt njutet,
Och hvad Gustaviskt var
blef derfor äfven Svenskt.

Vid Sophia Albertinas död 1829 blev den blott treåriga prins Karl – den blivande Karl xv – fideikommissarie. Den späde prinsen flyttade naturligtvis inte in i palatset utan det inrymde till stora delar bostäder för hovförvaltningen och prinsessans forna hovstat. Enligt prinsessans testamente fick hennes uppvaktning och tjänstefolk fritt behålla sina bostäder på livstid. Här bodde bland andra officeren och konstnären Carl Stefan Bennet, som skapade den stämningsfulla vinterutsikten över Strömgatan, Strömmen och Riddarholmen, som publicerades i Kulturvärdens 'julnummer' 1999. Bennet blev prinsessans kammarherre så sent som 1827 och bodde kvar i palatset till sin död 1878 – sannerligen ingen dålig utdelning för två års hovtjänst!

Efter prinsessans död stod huvudvåningen tom och berövad det mesta av sitt möblemang. På 1830-talet uppläts ett par rum åt Konstföreningen i Stockholm, som för övrigt köpte flera av Bennets verk, och senare fick även Konstakademien och Slöjdföreningen husera i prinsessans förgyllda gemak. På bottenvåningen fanns dessutom sedan 1805 en av huvudstadens militärposter – Gustav Adolfstorgsvakten – och gardisterna har meddelat sig med eftervärlden genom graffiti i trapphuset.

Oscar, Carl och Eugen

Prins Oscar Fredrik, Sveriges och Norges arvfurste, hertig av Östergötland, förmäldes med prinsessan Sophia av Nassau den 6 juni 1857. Inför bröllopet iordningställdes Arvfurstens palats till bostad åt det unga fursteparet av arkitekten Johan Erik Söderlund, under överinseende av Fredrik Wilhelm Scholander, som då var professor i byggnadskonst vid Konstakademien.

I Sophia Albertinas palats föddes Oscars och Sophias söner, prinsarna Gustav, Oscar, Carl och Eugen.

Oscar Fredrik efterträdde sin bror Karl xv som kung efter dennes död den 18 september 1872 och följande år lämnade det nya kungaparet Gustav Adolfs torg och flyttade in i slottet på andra sidan Norrström.

Palatset hade redan vid Oscars tronträdde övergått till hans näst äldste son, hertigen av Gotland, prins Oscar. Prins Oscar förlorade emellertid besittningsrätten när han 1888 gifte sig med enskild svensk mans dotter och därmed förverkade arvsrätten till tronen. I stället övergick palatset till prins Gustav Adolf, den blivande Gustav vi Adolf, som blev den siste fideikommissarien.

Följande år flyttade prinsarna Carl och Eugen in i Arvfurstens palats som hyresgäster hos brorsonen.

Arvfursten sägs upp

Gustav Adolfs torg förändrades genomgripande under 1800-talets slut och 1900-talets början och till slut var det bara Arvfurstens palats, Norrbro och Gustav Adolfs staty som fanns kvar av den gamla torgmiljön.

Det verkliga nidingsdådet – ofattbart i sin brutalitet – var rivningen av

Gustav III:s operahus 1891–92, men det fanns också tankar på att fortsätta förstörelsen genom att ersätta Arvfurstens palats med ett modernt affärshus!

Staten köpte då palatset för samma summa – 2 250 000 kronor – som en privat spekulant erbjudit för att bereda utrymme åt bland andra Utrikesdepartementet, som flyttade in 1906. Till laga fardag, den sista september samma år, blev såväl hertig Carl som militärvakten uppsagda till avflyttning. Tre år senare flyttade också Sjöförvarsdepartementet in i huset, men även Regeringsrätten, Lagrådet, Stuteriöverstyrelsen och många statliga kommittéer fanns en tid i palatset. Sedan Regeringsrätten flyttade på 1930-talet har Utrikesdepartementet ensam härskat i huset.

Arvfurstens palats blev statligt byggnadsminne 1935 och året därpå fick Byggnadsstyrelsens just avgångne generaldirektör, arkitekten Ivar Tengbom, i uppdrag att utreda en restaurering och ombyggnad av det nedslitna palatsets hundra rum.

Kriget kom emellan och först åren 1948–52 genomfördes restaureringen under ledning av Tengbom och med Masreliezkännaren Carl David Moselius som riksantikvariens kontrollant.

Moselius var för övrigt också kulturhistorisk kontrollant vid Ragnar Hjorths restaurering av Gustav III:s paviljong på Haga 1937–46, där interiörerna också är gestaltade av Masreliez.

Vid restaureringen återställdes Sophia Albertinas paradvåning i sin ursprungliga glans och skönhet efter en lång tid av förfall och det Torstenson-ska palatsets entréhall, med ingång från Fredsgatan, fick tillbaka sitt 1600-talsutseende.

Samtidigt byggdes på gården en helt ny arkivbyggnad, som också tog en del av Sagerska husets tomt i anspråk.

Det var en gång ...

Statens fastighetsverk avslutade 1995 en renovering av palatset som tagit sin början några år tidigare. För allmänheten är det mest påtagliga resultatet av renoveringen att fasaderna mot torget och Strömgatan färgats om i de ursprungliga kulörerna från 1700-talets slut. Dessutom har huvudtrapphuset blivit ljusare genom att 1790-talets marmoreringar restaurerats efter den ursprungliga färgskalan.

På luciadagen förra året invigdes palatsets gård efter en

upprustning som började 1998.

I sin nuvarande form skapades gården ursprungligen vid Ivar Tengboms restaurering 1948–52. Då utjämnades den kraftiga nivåskillnaden och gårdsplanen belades med kullersten inramad av skiffer. Nu har gården kompletterats med konstnärlig utsmyckning och ett arrangemang med rinnande vatten och en spegeldamm samt nya växter. I och med att Erik Dietmans skulptur *Det var en gång ...* kommit på plats och kunde avtäckas var de mångåriga arbetena i Sophia Albertinas palats avslutade. ■

Staffan Nilsson;
Fil.dr, byggnadsantikvarie

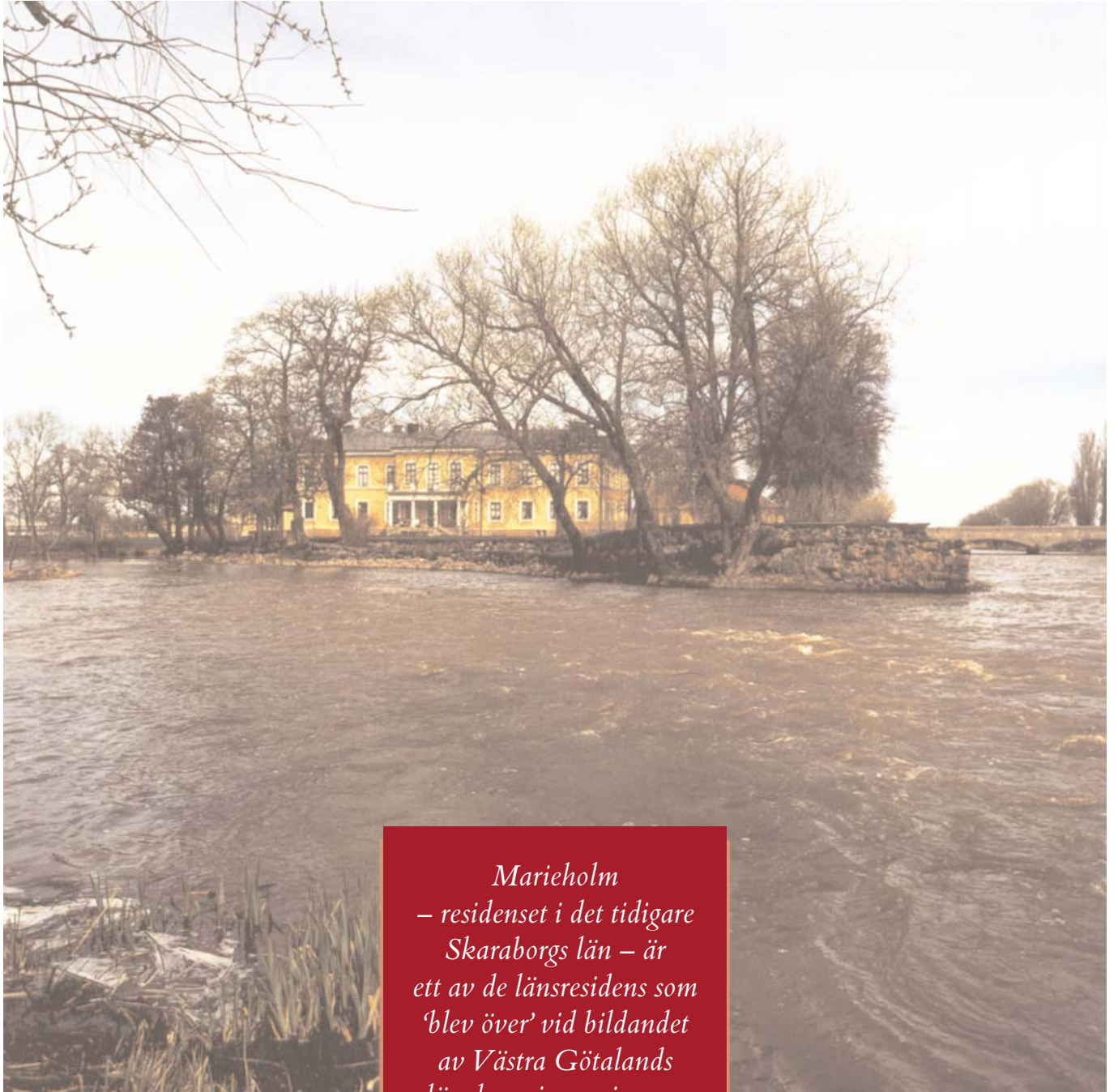

Erik Dietmans skulptur 'Det var en gång ...' invigdes på Luciadagen 2000.

Arvfurstens palats återfick i samband med Fastighetsverkets fasadrestaurering för några år sedan sin ursprungliga färgsättning från 1700-talet.

Kungsgården

*Marieholm
– residenset i det tidigare
Skaraborgs län – är
ett av de länsresidens som
'blev över' vid bildandet
av Västra Götalands
län den 1 januari 1997.
I dag används Marieholm
bland annat som
konferensgård och i ett par
av byggnaderna finns
Vadsbo hembygdsmuseum
och Industrimuseet.*

Omfluten av Tidan, just där ån rinner ut i Väneren, ligger Marieholm som i drygt 360 år var säte för landshövdingarna i Skaraborgs län. Marieholm är något så märkligt som en bevarad ämbetsmannagård från 1700-tal och tidigt 1800-tal och kanske det vackrast belägna av landets alla landshövdingeresidens.

Gustav Vasas yngste son Karl var hertig av Södermanland, Närke och Värmland; till hans hertigdöme hörde också Vadsbo och Valle härad i Västergötland, och 1571 fick han dispositionsrätt till Tunaholms kungsgård i Vadsbo härad.

Vid Tunaholm grundade hertig Karl 1583 en ny stad, som fick namnet Ma-

i Tidan

riestad efter hans gemål Maria av Pfalz. Samtidigt ändrades kungsgårdens namn till Marieholm.

Denne dynamiske hertig, som i tidernas fullbordan blev kung Karl IX, bröt ut Värmland och sina västgötadomäner ur Skara stift som ett led i de liturgiska striderna med brodern Johan III. En domkyrka, Mariakyrkan i Mariestad, började uppföras 1593. Kyrkan, som blev färdig 1619, har fortfarande heder och värdighet av domkyrka trots att Mariestad inte varit stiftsstad sedan mitten av 1600-talet.

På Marieholm lät hertig Karl uppföra en mangårdsbyggnad som kom att kallas Stora konungsbyggningen; liknande hus hade fursten på andra platser inom sina hertigdömen. Det var en timrad byggnad på en hög stengrund som låg på holmens norra del, på platsen för nuvarande östra flygeln. I anslutning till 'konungsbyggningen' fanns en mängd timrade mindre hus för olika ändamål.

Karl IX dog 1611 och Marieholm lämnades då mer eller mindre att förfalla.

Nästan alldeles i ruin

Genom 1634 års regeringsform bildades Skaraborgs län som ett av de tolv ursprungliga hövdingadömena. De

första landshövdingarna residerade på Höjentorp och Götala utanför Skara. Men 1660 utsågs Mariestad till residensort i länet och den då nyutnämnde landshövdingen Thord Ulfsson Bonde anvisades Marieholms kungsgård som boställe. Kuriöst nog låg inte Marieholm i Mariestad utan i Leksbergs socken, eftersom gränsen mellan staden och landsförsamlingen gick i Tidans östra gren. Det var ett förhållande som kom att bestå ända till kommun sammanslagningen 1952.

Det var inget kräsligt boställe som den nye landshövdingen tillträdde, utan en samling bofälliga träbyggnader med Karl IX:s gamla 'konungsbyggning' som corps-de-logi. Från sitt ruttande residens på den vårligen och höstligen översvämmade holmen i Tidan rapporterade Bonde i sin ämbetsberättelse 1662 till Kunglig Majestät i Stockholm att Marieholm var «nästan alldeles i ruin och nederfall undergången varet». Men samtidigt berättar landshövdingen att han har för avsikt att förbättra situationen och tänker bland annat flytta dit en ny huvudbyggnad, vilket också skedde.

Överste Peter Örneklou tillträdde som landshövding i Skaraborg 1683 och möttes av samma miserabla förhållanden som Bonde på sin tid. Örne-

klou tyckte att det bästa vore att flytta residenset till Läckö slott och lämna bebyggelsen på Marieholm åt sitt öde. Alternativt kunde man tänka sig att flytta en tillräckligt stor träbyggnad till holmen.

Den ekonomiske Karl XI fastnade för det senare alternativet och den nya huvudbyggnaden, som var uppförd av timmer i en våning, placerades vid gårdens södra kortsida. Örneklou strävade efter att göra en tidsenlig herrgårdsanläggning enligt en symmetrisk plan, av Marieholm. Förutom huvudbyggnaden lät han uppföra en flygelbyggnad i väster som pendang till Bondes hus.

Om det nu var byggnadsverksamheten på Marieholm eller andra orsaker som låg bakom, men Örneklou tvingades till slut att söka avsked från tjänsten på grund av sin dåliga ekonomi. Innan dess hade han dock hunnit med att resa en sten i parken till minne av sina insatser på Marieholm. Detta åttkantiga minnesmärke finns fortfarande kvar.

Inte heller Örneklous skapelse hade någon större framgång i kampen mot tidens gnagande tand. Den närmast notoriska vanvård Kronan bestod sina hus i landsorten föranledde landshövding Soops hustru att i mars 1708 skriva i ett brev: «Vi äro rät komna till ett

Huvudbyggnaden och trädgården från entrén mellan kansliflyglarna. Till vänster ligger den tidigare betjäntflygeln och till höger köksflygeln.

Det dekorerade 1700-talstaket togs fram och renoverades på 1950-talet.

Trädgårdssalongen, ursprungligen sal i den mangårdsbyggnad som uppfördes 1733.

Kabinettet på övre våningen.

öde näste, när vi skall gå öfver gålen behöfver vi båtar och husen äro alltför ängsliga ... »

Karolinsk herrgård i timmer

Karl IX:s 'konungsbyggning' skattade slutligen åt förgängelsen när den helt sonika blåste omkull i en orkan som drabbade Marieholm i januari 1724. På grundmurarna uppfördes fyra år senare en ny kanslibyggnad.

Två år senare godkändes ritningarna till en helt ny huvudbyggnad, som stod färdig 1733 ungefär på platsen för Örneklaus hus.

Det nya residenset, som uppfördes av timmer, utformades som en karolinsk herrgård där husets mittaxel upp-tas av förstuga och en utbyggd sal. På ömse sidor om mittpartiet fanns bostadssviter. Den högra sviten var mannens medan hustrun bebodde den vänstra. Av dessa är den högra sviten bäst bevarad i dag.

På framsidan fanns två korta flyglar och den rödfärgade byggnaden täcktes av ett tegeltak. Drygt tjugo år senare byttes tegeltaket ut mot plåt och byggnaden putsades.

Omdaningarna av Marieholm fortsatte under hela 1700-talet och ett stycke in på följande sekel. År 1742 ersattes Örneklaus västra flygel av den nuvarande köksflygeln och 1756 fick landshövding Bondes flytthus lämna plats för en ny byggnad med bostäder för betjäningen. Huset var dock så illa

byggt att det redan 1796 ersattes med den nuvarande flygelbyggnaden. Omedelbart norr om betjäntflygeln byggdes 1765 en förrådsbyggnad och samtidigt uppfördes mitt emot denna stallet som en pendang i väster.

År 1808 beslöts att två kanslibyggnader skulle byggas på ömse sidor om infarten till Marieholm. Den östra flygeln, som inrymde landskansliet, byggdes 1811 på grunden till Karl IX:s 'Stora konungsbyggning'. Två år senare stod den västra flygeln, med lokaler för landskontoret och ränteriet, färdig. De båda flyglarna disponeras nu av Vadsbo museum.

År 1851 tillträdde Anders Petter Sandströmer sitt ämbete i Mariestad efter att tidigare ha varit landshövding i Jämtland. Den nye hövdingen fann stugan på Marieholm för trång och lyckades övertala höga vederbörande i Stockholm att bygga på det gamla huset med en övervåning. Arkitekt för ombyggnaden var den flitige Johan Fredrik Åbom, som vid den här tiden var konduktör vid Överintendentensämbetet i Stockholm. Genom denna ombyggnad fick husets exteriör i allt väsentligt sitt nuvarande utseende.

Med den nya våningen tillfördes residenset en stor bankettsal, en salong samt ytterligare sällskapsrum, gästrum och några bostadsrum för landshövdingen.

Landshövdingarnas lön bestod tidigare i avkastningen av Marieholms kungsgård och omgivande gårdar. Karl

Johan Malmsten, som var Konungens befallningshavande i Skaraborgs län 1866–79, var den siste landshövding som hade Marieholms kungsgård med omgivande gårdar som så kallat jordbruksboställe. Skaraborg var en av landets mest inkomstbringande landshövdingebeställningar och avkastade ungefär 40 000 kronor om året. Det var en avsevärd summa på den tiden och kan jämföras med utrikesministerns lön som var en av statsförvaltningens högsta och uppgick till 24 000 kronor. Malmsten, som var professor i matematik, var länets förste ofrälse hövding.

År 1883 väcktes förslag om att flytta länsstyrelsen till Skövde, som tack vare järnvägen låg betydligt bättre till än Marieholm, där tjänstelokalerna dessutom var dåliga och otillräckliga. I detta kritiska läge donerade Mariestads stad för evärdelig tid en tomt i staden för länsstyrelsens behov. Efter riksdagsbeslut 1893 började ett nytt landsstatshus att byggas 1895, samma år som en förödande eldsvåda härjade Mariestad. Huset stod färdigt påföljande år.

Inför Fabian De Geers tillträde som landshövding 1906 gjordes en grundlig renovering av residenset under ledning av Torben Grut, Stockholms stadions arkitekt, som själv var bördig från Skaraborg. Bland annat skapades då entréhallen samt den nuvarande stora matsalen på bottenvåningen genom sammanslagning av tre mindre rum. De Geer efterträddes 1917 av direktö-

Från stora bankettsalen på övervåningen ser man genom övre hallen och salongen mot kabinettet.

Den forna privatmatsalen.

Stora matsalen på bottenvåningen.

ren för Finspångs styckebruk Axel Ekman och även vid detta landshövdingeskifte gjordes betydande ombyggnader och reparationer i residenset. Samtidigt flyttade Vadsbo museum till residensholmen.

Husesyn

Karl Frithiofson blev landshövding i Mariestad 1967 och i samband med hans utnämning renoverades residenset, och byggnaderna på Marieholm fick då den nuvarande gula färgen med vita detaljer. Karl Frithiofson stannade på sin post i nästan tjugo år och under hans tid byggdes flera av flygelbyggnaderna om. Bland annat förvandlades stallet till utställningshall för Vadsbo museum.

Från hallen kommer man in i trädgårdssalongen, som är den ursprungliga salen från 1733. Det målade 1700-talstaket togs fram och renoverades på 1950-talet. Målade tak finns också i ytterligare några rum på bottenvåningen – i vardagsrummet, vardagsmatsalen och i det rum som tidigare var landshövdingens arbetsrum.

Till vänster om trädgårdssalongen ligger stora matsalen som alltså kom till i början av 1900-talet. Dess främsta prydnad är ett barockskåp med glasdörrar som innehåller pjäser ur Rörstrands porslinsinsamling.

Trappan på bottenvåningen leder upp till övre hallen som har karaktären av ett stort mottagningsrum och är möblerad med förgyllda gustavianska

möbler. Till höger om hallen ligger först en salong som är möblerad med sengustavianska möbler. Där innanför finns ett kabinett som domineras av en empiresäng med sänghimmel.

Till vänster om övre hallen ligger, innanför ett par mindre salonger, husets största rum, den stora bankettsalen, som har en påtaglig senempirekaraktär.

I dag är Marieholm, som blev statligt byggnadsminne 1935, inte längre landshövdingeresidens sedan Skaraborgs län den 1 januari 1997 gick upp i det nybildade Västra Götalands län som har Göteborg som residensstad. ■

Staffan Nilsson;
Fil.dr, byggnadsantikvarie

« ... allt ifrån Skaraborg »

I samband med artiklarna om våra länsresidens har vi de senaste åren även skrivit om matkultur med lokal anknytning och presenterat recept som skulle kunnat komma från länsresidensets kök.

Då vi nu hunnit till före detta Skaraborgs län och Mariestad tar vi som utgångspunkt för måltiden Mariestads stadsvapen, som visar ett nötkreatur som kliver ur vattnet efter en stärkande simtur.

Vi föreställer oss att djuret simmat in i Tidan utifrån Väneren, där det tillbringat eftermiddagen med att beta på den alldeles utanför staden belägna Dillön. Huvudrätten är därmed given: kokt kalv i dillsås – en klassiker bland svensk husmanskost, som alltså inte saknar lokal anknytning.

Skaraborgs län var, förutom för sina musikanter, även känt för sin mejeriindustri och då främst sin osttillverkning. Så varför inte som förrätt välja en ostsoppa från Billingen och Falbygden.

Efteråt kan man runda av med små gyllene ingefärspäron efter ett gammalt recept från Kållandsö.

Ostsoppa från Billingen

ca 200 g riven ost, t.ex. Billinge
1 liter kalvbuljong
1 finhackad gul lök
1 finhackat litet äpple
smör
2 msk vetemjöl
2 äggulor
1 dl vispgrädde
1 tsk dragon
salt och peppar

Fräs lök och äpple i en kastrull utan att de tar färg. Strö över mjölet och späd med buljongen och låt det hela koka några minuter. Rör ner osten och heta

upp utan att det får koka igen. Salta och krydda med vitpeppar och dragon.

Rör samman äggulor och grädde i en skål och slå den heta soppan över. Servera sedan med stekta brödkrutonger och små bitar knaperstekt bacon.

Dillö-kalv

1 kg grytbitar av kalv
1 stor gul lök
2 medelstora morötter
1 bit rotselleri
1 purjolök
salt och peppar

DILLÖ-SÅS
Kalvbuljong
Ättikssprit
strösocker
3 dl vispgrädde
salt
vitpeppar
1 knippa dill

Skär grönsakerna i lagom stora bitar och lägg dem tillsammans med grytbitarna i kokande vatten. Skumma väl och låt det hela koka sakta under lock tills köttet är så mörkt att det nästan faller sönder. Prova med en sticka.

Tag upp köttet och koka ihop buljongen till cirka en halv liter som sedan silas genom ett durkslag. Sätt till gräd-

den och koka ihop ytterligare till en simmig sås. Smaka sedan av såsen med socker och 12-procentig ättikssprit tills balansen mellan syran och det söta känns lagom. Såsen mixas så med stora mängder mycket finskuren dill så att den blir helt grön. Krydda med salt och peppar och lägg tillbaka köttet i såsen och låt allt bli genomvarmt. Garnera sedan med färska dillkvistar och severa med kokt potatis.

Kållandsöpäron i ingefära

4 medelstora fasta päron
2 bitar färsk ingefära
1 vaniljstång
sockerlag av 4 dl vatten
och 2 dl socker
3 dl riven kavring
100 g riven blockchoklad
1 msk socker
Vispgrädde

Koka en simmig lag av vatten och socker smaksatt med ingefära och vanilj. Skala päronen och koka dem mjuka i lagen. Päronen får kallna i lagen och gärna stå över natten. Servera päronen på en bädd av riven blockchoklad och riven kavring som blandats med lite strösocker. Garnera med vispad grädde.

Hans Landberg

Ett målat tak från 1600-talet

Vid renoveringen av Svea hovrätts lokaler i Rosenhaneska palatset på Riddarholmen i Stockholm har tidigare okända takmålningar kommit i dagen.

Trots att byggnaden har förändrats och byggts om ett flertal gånger sedan 1600-talet gömmer den fortfarande orörda kulturskatter.

Målningen upptäcktes av konservatorn och dekorationsmålaren Lennart Tjärnberg som tidigare arbetat med bland annat renoveringen av Kina slott. Den nyupptäckta målningen består av en stor oval i takets mitt och rundlar i varje hörn.

I rummet finns även 18 sedan tidigare kända väggmålningar med allegoriska motiv

från Westfaliska freden. Schering Rosenhane deltog som svensk diplomat i freds-förhandlingarna 1648. Palatset lät han uppföra på Riddarholmens högsta punkt efter ritningar av

Nicodemus Tessin d.ä. 1653.

I dag är Svea hovrätt hyresgäst i palatset och det är för dess räkning som Fastighetsverket genomför renoveringen och ombyggnaden.

NOTISER

Ny slottsarkitekt

Fastighetsverket har i samråd med Riksantikvarieämbetet och Ståthållarämbetet förordnat Johan Celsing till ny slottsarkitekt för Stockholms slott efter avgående Ove Hidemark. Celsing's uppgift blir att förvalta och bygga vidare på Kungl. Slottet. Förordnandet är på sex år.

Johan Celsing har varit verksam arkitekt i nära 20 år med kontor i Gamla stan. Bland Celsing's verk märks Bonnierhusets konsthall i Stockholm, Millesgårdens konsthall på Lidingö, Museum Gustavianum i Uppsala och en paviljong till vårens Bomässa i Malmö.

Oftast har det rört sig om byggnader som ska fungera i befintliga miljöer, en erfarenhet som nu kommer väl till pass. Johan Celsing räknar med att parallellt kunna fortsätta arbetet med samtida byggnader från sitt eget kontor.

Nytt residens i Sydafrika

Sydafrikas regering samlar sin verksamhet till Pretoria och Sveriges utrikesförvaltning behöver ett nytt ambassad-residens i staden.

Fastighetsverket, har därför arrangerat en arkitekttävling, där uppdraget är att utforma två friliggande byggnader samt inredning. I en inbjuden tävling deltar fem svenska arkitektkontor.

De tävlande är: Erik Andersson, arkitekt och Magnus Ståhl, inredningsarkitekt; Åke Bejne, arkitekt och Solweig Sörman, inredningsarkitekt; Anders Landström, arkitekt och Jonas Bohlin, inredningsarkitekt; Anna-Karin Edblom, arkitekt och Beban Nordh och Ann Morsing, inredningsarkitekter; Gunnar Mattson, arkitekt och Åke Axelsson, inredningsarkitekt.

Genom arkitekttävlingen om ambassadresidens i Pretoria uppmärksammar Fastighetsverket tävling som en upphandlingsform och tävlingen är också ett led i satsningarna under arkitekturåret 2001.

Kungl. Hovkapellet får ny repetitionslokal

Nu börjar Statens fastighetsverk renovera Operans rotunda i Stockholm. När arbetet är klart ska lokalen bli Kungl. Hovkapellets repetitionslokal och fasta arbetsplats. Den ska också kunna användas för teaterföreställningar och även hyras ut till Operakällaren för större festevenemang.

Det omfattande renoveringsarbetet har föregåtts av ett stort antal klimat- och akustikprov, utförda som fullskaleexperiment och i nära samarbete med Hovkapellets musiker.

Fastighetsverket svarar nu för att klimatologiskt anpassa lokalen för såväl röst som trä- och bleckinstrument, vilka alla ställer olika krav på optimala fuktighetsförhållanden. Lokalen ska också ges en akustik som passar såväl Hovkapellets dagliga repetitionsarbete som stora festevenemang.

Den i dag helt sönderrostade, mjukt rundade fasaden mot Karl XII:s torg byts ut och förses med värmeglas, utan att rotundan exteriört förlorar sitt ursprungliga utseende.

Interiören får – av akustiska skäl – nya, böljande väggar där samtidigt ny ventilation byggs in. Operans rotunda ritades av arkitekten Peter Celsing som en tillbyggnad till operahuset. Den stod färdig 1961 och är, liksom operahuset, i dag byggnadsminne.

Arkitekter för det nuvarande renoveringsarbetet är Stadion arkitekter AB genom Thomas Varhelyi.

Folkrörelse i gammal kasern

Svenska Turistföreningen flyttade i höstas in i nya kontorslokaler i Amiralitetshuset på Skeppsholmen i Stockholm. Amiralitetshuset började byggas 1647 och togs i bruk 1650. Ursprungligen inrymde huset amiralitetets kansli och sammanträdessal samt på översta våningen segelmagasin. Amiralitetshuset har sedan genomgått flera ombyggnader och varit bland annat arkiv, spannmålsmagasin och kasern. Inför omvandlingen till moderna kontorslokaler har byggnaden genomgått omfattande renoveringsarbeten och försetts med nya installationer för el och data.

Svenska Turistföreningen är en av Sveriges största ideella organisationer med cirka 300 000 medlemmar. Föreningen bildades 1885 av en grupp geologistuderande i Uppsala under mottot «Känn ditt land» och ändamålet «att främja svensk turism och sprida kännedom om land och folk». Föreningen blev pionjär inom svensk turism och växte snabbt till en folkrörelse inom natur- och kulturturism.

Vad skrev vi om?

På Fastighetsverkets hemsida – www.sfv.se – hittar du, förutom aktuell information om olika projekt, även fakta och historik kring de byggnader vi förvaltar. På hemsidan finns dessutom ett register över alla artiklar som publicerats i de 28 nummer av Kulturvärden som kommit ut sedan våren 1994. Innehållet i artiklarna redovisas i ett mycket kort referat.

Du kan även med hjälp av en sökfunktion leta fram artiklar om en speciell byggnad, arkitekt eller annat ämne.

På hemsidan kan du också ta del av Fastighetsverkets pressreleaser och läsa om senaste nytt.

Gammalt stall får nytt liv

Till sommaren öppnar ett nytt skulpturmuseum i Dragonstallet vid Drottningholms slott. Museet ska visa skulpturer av den flamländske skulptören Adriaen de Vries (1556–1627). Skulpturerna – krigsbyten från Danmark och Prag – har stått i Drottningholms slottsträdgård sedan Nicodemus Tessin d.y. placerade dem där på 1680-talet. I dag är de 32 bronsskulpturerna hårt åtgångna av väder och vind och risken finns att de helt förstörs om de inte kommer inomhus.

Statens fastighets-

verk har låtit bekosta avgjutningar av originalen, ett arbete som påbörjades 1992. Till sommaren finns avgjutningarna på plats i slottsträdgården, och originalskulpturerna i det nya museet.

Stallet, en gulputsad stenbyggnad i ett plan för cirka 100 hästar, uppfördes 1816 och har renoverats varsamt så att rummet i stort sett åter kan upplevas som det såg ut under stalltiden. Väggarna har kalkats med ren kalkfärg och på pelarna, målade i grå linoljefärg, kan man se var hästarna

sparkat och gnagt. Golvet och entrétrappen har klätts med gotländsk kalksten och förstärkts där de tunga skulpturerna ska placeras. Planeringen av lokalen har skett i nära samarbete med Nationalmuseum och Drottningholms slottsförvaltning, som kommer att svara för museets drift. ■

Hans Landberg

Prenumerera på SFV KulturVärden

Mot en expeditions- och portoavgift på 200 kronor får du fyra nummer av SFV KulturVärden.

Ring 08-696 70 00 och beställ din prenumeration.